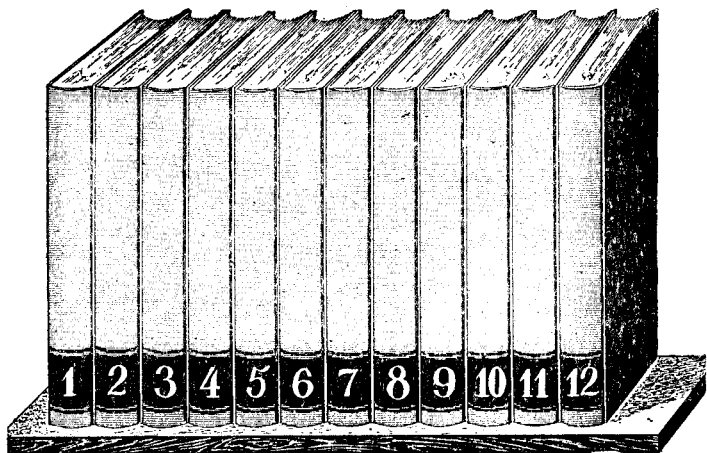

ІВАН СМОЛІЙ

КОРДОНИ ПАДУЖЬ

КНИЖКИ
„КЛЮБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ”

Упродовж року буде надруковано 12 книжок — разом 1680 сторінок друку. Досі появилoся 5 книжок.

Передплата на рік: у Канаді й ЗДА \$9.50, в Англії й Австралії £4-0-0, у всіх інших країнах \$10.00.

У книгарськiм продажi поодинокi випуски коштують вiд \$1.00 до \$2.00. При передплатi наші книжки майже на половину дешевші.

Передплачуйте самі й заохочуйте своїх приятелів і знайомих до передплати.

Адреса Клубу:

UKRAINIAN BOOK CLUB,
834 $\frac{1}{2}$ Main Street,
Winnipeg, Man., Canada.

UKRAINIAN BOOK CLUB

BOOK 5.

IVAN SMOLIJ

FRONTIERS FALL

NOVEL

IVAN TYKTOR, PUBLISHER

19 WINNIPEG 51

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 5.

ІВАН СМОЛІЙ

КОРДОНИ ПАДУТЬ

ПОВІСТЬ

diasporiana.org.ua

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТЯКТОР
19 ВІННІПЕГ 51

Бібліотека Мирона Левицького

Printed by
Trident Press Ltd., 210—216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

Іван Смолій
(рис. Я. Гніздовського)

А я кажу вам: день іде,
Іде така година,
Коли ні тут, ні там, піде.
Кордонів жадних не буде,
Лиш даль безмежна, синя!

Богдан Лепкий.

I.

— Що це? Чи причувся клекіт кулемета серед ночі, чи хтось стукав у вікно?

Марта схопилася спросоння, присіла на ліжку й стала прислухатися з тривогою. У нічній темряві кімнати чулись рівні віддихи матері й сестри; не поспішаючи, цокав на нічному столику годинник. А у вікно яснішою плямою пробивалися блідо заграви; це горіло Підзамчя й далекі передмістя, запалені німецькою артилерією та бомбардуванням.

Стукіт у шибку раптом прозвучав у тиші, чіткий, нетерплячий. Дівчина аж здригнулась; вона схопилася з ліжка й стояла серед кімнати, не знаючи, чи світити, чи будити матір. Потім підійшла до вікна, відсунула краєчок запони й зирнула насторожено в темінь. Вікно підвальної кімнати було саме на висоті хідника, і дівчина помітила прямо перед собою темну силуетку, що зарисовувалась угору, велика, нерозгадана, мов привид. Але ось човгнула по камені нога, силуетка зламалась, і хтось застукав у шибку, аж дівчина пода-лася назад.

— Хто то? — обізвалась, прокинувшись, мати.

— Хтось, мамо, стоїть перед нашим вікном і стукає.

— Боже! Та хто ж то тепер і чого від нас хоче? — підвелася мати й підійшла до вікна. — Може, поляки з застави, знову будуть непокоїти. Або, Бог знає хто . . .

Обидві стояли, не знаючи, що робити. Стукіт відновився, тепер різко, аж шибка дзеленькнула. Було в ньому стільки настирливості, здавалося, благання, що дівчина метнулася відчиняти горішню кватирку. Туди просунулось відразу чиєсь обличчя, і хтось, задихаючись, прошепотів:

— Ради Бога! Швидше відчиніть браму і впустіть мене в хату. Рятуйте, а то . . . пропаду.

— Брама замкнена, а ключ у сторожа, — відповіла безпорадно дівчина, почувши рідну мову.

— Тоді . . . пропустіть хіба в вікно. Але швидше . . .

Страх, що, очевидно, здавлював голос невідомої людини, передався й дівчині. Вона відчула, що кожна секунда тут дорога, тому відчинила навстіж вікно. Туди пропхались чиїсь ноги, далі вся постать, і хтось став близько біля неї й матері.

— Зачиніть! — шепнув незнайомий. — Заслоніть щільно й не світіть. Я виясню вам усе, лише хвилиночку пождіть . . .

Він замовк, і обидві жінки мовчали, приголомшені, злякані, прислухаючись, як на вулиці затупали кроки, пробігли якісь люди, повернулись через хвилину. Хтось розмовляв голосно, і раптом почувся нагальний грюкіт у браму. Знизу біг сходами сторож, відчинив, голосною хвилею виросла розмова, ніби суперечка. Нарешті вона ввірвалася, стихла. Сторож поволі зійшов униз; кроки й голоси на вулиці віддалились.

— Боже! — зітхнув незнайомий. — Я врятований.

Немов захлинаючись радістю, він не міг промовити більше ні слова й лише згодом заговорив:

— Не світить! Можуть помітити. Простить, що силоміць вдерся в вашу хату, але я рятував своє життя. Не лякайтеся.

— Ми не лякаємося, — відповіла дівчина, прислухаючись до чоловічого голосу, що стиха гомонів у темряві. — Тільки скажіть, що це все значить, хто вас переслідує?

— Утікаю від смерти, — сказав глухо незнайомий.

— Боже! — охнула мати. І моторозна тиша запаувала в кімнаті.

— Я рядовик польської армії, Степан Хмелюк, — став оповідати незнайомий. — Ми стояли недалеко тут, на кулеметній заставі, знаєте, де перекопана й забарикадована Личаківська вулиця. Тепер я втік, коли мене вели на розстріл.

— На розстріл? Завіщо?

— За ніщо. Хіба ви не знаєте, що діється? Держава валиться, розсипається, а поляки мов оскаженіли. Кажуть, що через нас, українців, програють війну, що ми — зрадники. На кожному кроці шукають зради. Ось я і ще один товариш сиділи минулої ночі в рові біля барикади, перемерзлі, голодні. Хотілось закурити, і закурили. І тоді над нами несподівано виринув поручник Скшегота, що, очевидно, підглядав нас. Заявив, що ми давали світляні знаки для прихованого ворога й будемо покарані. А це ж було очевидне безглуздя. Хто помітить на дні рову цигарковий жеврик? І інші курили. Перед нами, зрештою, ні душі, а не то якийсь фронт, позиції. Большевицькі танки під'їздили вдень аж на рогат-

ку*), як на долоні були перед нами, на триста метрів, а тоді ніхто й не вистрілив, бо не знають, чи це вороги чи приятелі. Советська армія підходить у Винники, завтра вмаршує в місто. І які ж тут знаки, для якого прихованого ворога?

Поручник Сксегота розумів і сам безпідставність обвинувачення, бо не арештував нас відразу й не поставив до рапорту. Вдень він поїхав у місто, але поплудні повернувся лютий, аж страшний. Нас узяли під варту, щоб увечорі вивести за парк і розстріляти...

Ми довідалися, що це останній день війни. Львів капітулює, завтра буде кінець усьому. І в такий час так по-дурному пропасти! Нас вели доріжкою в парку. Ми знали, куди йдемо, і ноги немов вгрузали в землю. Я місто знаю добре, бо тут учився. Тому спробував щастя. Той кинувся теж, не знаю, чи втік, але мені пощастило... покищо...

Він замовк. У настороженій тиші було чути, як хтось потойбіч проходив хідником, як неспокій ночі росте й зганяє з очей сон.

— Вам треба негайно передягнутись, — заговорила дівчина. — Мамо, пошукаймо чоگونهбудь.

— Хіба з батька що дати? Але там уже нічого й нема підхожого!

Жінки довго нишпорили в темряві, врешті дали воякові якийсь одяг.

— Яке щастя, — говорив він, передягнувшись. — Тепер коли б тільки день, я піду від вас. Я розумію, це було б погано, коли б мене знайшли у вас. Я сяду тепер десь і пережду до ранку, а ви лягайте спати.

---

*) Рогатка — границя міста.

Та заснути вже було важко, кожен новий крок при-
мушував прислухатися, ждати, що ось зупиняться, за-
стукають знову. Лиш над ранком сон зморив людей.

Ніч перехилилася до дня, зоріло тьмаво, ще майже
непомітно, здавалося, немов це дужчають, розгоряють-
ся пожежі.

На привітання далекому заобрійному ранкові вда-
рили раптом гучно німецькі батареї з зимноводських лі-
сів і розшматували надранню дрімоту лункими вибу-
хами. Із Цитаделі відповіли поляки; двобій ріс, силь-
нішав.

Марта тихо підвелася, вдягнулась і навшпиньках
пройшла побіля незнайомого, що спав, очевидно, стом-
лений, схилившись на стіл. Вона відхилила завісу. Небо
горіло вже рожево-багряними хмарками, що, мов роз-
палені гарматною стріляниною, неслися, гнані раннім
вітром, високо над містом. Боязко, скрадаючись попід
мурами, йшли міщани по воду до недалекого водотягу.
Про хліб годі було сьогодні й думати.

Марта накинула на себе легкий жакетик*) і нечутно
вийшла з кімнати, захопивши дзбанок, бо водопроводи
вже тиждень перервані.

Біля помпи стояла довга черга. Хвилюючись, не-
терпляче вигукували люди. Зовсім недалеко розірвався
шрапнель, а тут до того ж у помпі вже не вистачило во-
ди; ще сочилася тонким струмком брудна, глиняста рі-
дина, але скоро не стало й її. З порожнім дзбанком вер-
талась Марта додому.

Перед брамою стояв уже сторож Яцек, засунувши
руку в кишеню й покурюючи. Кашкет стирчав на його

---

*) Верхній одяг, накидка.

голові якось особливо вільно, задерикувато, ще більше підкреслюючи вираз його обличчя.

— Дзінь добри! По водичку, пані? — засміявся. — А я, знає пані, теж зовсім не виспався, і не спиться. Добивались до нас уночі холери-войсько. Якогось дезертира ловили. Чула пані?

— Зовсім нічого, — заперечила дівчина, лаштуючись іти далі.

— Дивне, що пані не чула. А вони кольбами*) гримали, що мертвого збудили б, такі люті. Ну, і є чого. Через таких зрадників ми програємо війну. Пані думає, що якби не такі зрадники, то той проклятий шваб**) пражив би так по наших коханім Львові? О, прошу, як валить . . .

Попід доми надходив відділ вояків. Дівчина ждала з тривогою, але вояки не зупинилися, пройшли мовчки, і вона, легше зітхнувши, збігла вниз. Двері скрипнули тихо, та незнайомий прокинувся. Він схопився злякано, хвилину не пам'ятаючи, де він. Потім на його обличчі відбилось заклопотання, а сірі, почервонілі від недосипання очі гляділи з подивом на вродливу чорняву дівчину, що стояла перед ним із дзбаночком у руці.

На ліжку підвелася літня вже жінка. Мама. Донька зовсім подібна до неї.

— Задрімали? — питала дівчина, ставлячи дзбанок на стілець, біля кухні. — Може, ще приляжете трохи, часу багато, ще рано.

— Ні, ні. Мені пора, я мушу вже йти, — заперечив Хмелюк.

---

*) Кольба — приклад рушниці.

**) Зневажлива польська назва для німців.

— Куди? Тепер ви можете легко потрапитись. Сьогодні треба вам пересидіти в нас, либонь же, якимось проміне.

Хмелюк глянув із вдячністю на дівчину й на матір, що притакнула мовчки. У цю хвилину підвелась біля матері дівчинка, може дванадцятилітній підліток. Не приховуючи зовсім свого здивування, дівча запитало:

— А це хто в нас?

— Це, Міро... це... — Марта переглянулася заклопотано з мамою і, несподівано для самої себе, закінчила: — це вуйко Степан.

— Вуйко Степан? — піднесла дівчинка здивовано брівки й стала тепер ще уважніше придивлятися до нового родича.

— Так, так, то вуйко Степан, — підтвердила мати, щоб уже зовсім розвіяти дитячий сумнів. — Вуйко був дуже далеко, а тепер війна, то він приїхав до нас, уночі.

— Дивно! — хитало дівча голівкою. — Ви говорите, що вуйко Степан приїхав уночі. А я його бачила ще вчора вдень.

— Де?

— Таки на нашій вулиці. Він кілька разів проходив біля нас, як ми стояли перед брамою, навіть говорив зі мною й питався, чи тут живу і котре мешкання.

— Ех, ти мала, — усміхнувся Хмелюк. — Я говорив з тобою?

— Так, але ви були в польському мундирі! — вигукнула дівчина жваво і стихла, бо вуйко Степан таємничо приклав палець до уст, потім кивнув рукою, а Марта додала:

— Щоб ти, Міро, нікому не говорила, що в нас хтось є. Ні слова. Зрозуміла?

Дівча хитнуло голівкою, ніби з охотою пристаючи до таємної змови.

Хтось раптом застукав у двері, різко, коротко і, не ждучи, поки запросять, увійшов. На порозі стояв Яцек, він навіть не причинив дверей, вражений своїм відкриттям.

— Дзінь добри! Як ся спало?—питав він.—Виджу, маєте якісь гості, — мірив він незнайомого від стіп до голови, придивляючись до вбрання, що чужо, незугарно лежало на Хмелюкові!

— То . . . то наш родич, — говорила мати, ставши перед Яцеком, мов хотіла заступити собою Хмелюка. — Він приїхав до нас уночі.

— Уночі? Ага . . . — Яцек перевів зір на Марту, його очі звузились у презирливому, лихому погляді.

Дівчина напружила думку, щоб вигадати щось, щоб рятувати, але під цим ехидним поглядом слова не клеїлись, усяка брехня здавалась безцільною. Він догадується, він . . . Хіба просити, але . . . його просити? Яцека?

— Отож, панно Марто, — заговорив Яцек, — я хотів сказати, що вода знову є. Можете йти, моя Марися пішла. Та-ак. Пшепрашам.

Він зачинив за собою двері, вклонившись із надмірною чемністю.

Глуха тривожна мовчанка запала по його відході.

— Хто то був? — запитав Хмелюк, бачачи, як усі стоять, мов остовпілі.

— Сторож Яцек. Поляк. Він . . . ах, він догадується — то диявол, — зойкнула Марта. — Міро! Накинь плащик, бери дзбанок, поглянь, куди він піде.

Дівча щезло в дверях.

— От і вийшло, — Хмелюк стояв, безпорадно дивлячись то на дівчину, то на її матір. — Бачите, я прочував, краще було б, коли б я пішов від вас. А тепер . . . — він мивоволі глянув на свій одяг. Все було ніби гаразд: чорна полиняла блюза, штани, лише військової сорочки без комірця ніяк було закрити. — У вас немає чого, хустки якої, щоб закрити груди?

Марта неспокійно шукала, перегортаючи речі.

— Хіба візьміть це, — подала вона клаптик шовкової матерії.

Швидкий, дрібний тупіт сходами заелектризував усіх. У кімнату прожогом убігла Міра.

— Яцек пішов угору просто на військову вартівню.

— Боже! Вони будуть зараз тут! — заломила мати руки.

Хмелюк зблід.

— Ви втікайте, — говорила дівчина. Її руки тремтіли при цьому дрібно, коли поправляла йому хустку на грудях. — Вуличкою вліво, на кладовище, далі парк, а там гаї та ліси. Та швидше!

— Але що з вами станеться? — Хмелюк не ворухнувся з місця. — Ви втікайте зі мною, — став він раптом благати дівчину. — Мамі та сестрі нічого не станеться, а вас арештують.

— Не журіться за мене, — рішуче заперечила дівчина. — Тікайте, поки час. Ось хліба трохи.

— Ах, ви через мене пропадете! — Хмелюк усе ще стояв, вагаючись, що почати.

— Пане Степане, — промовила дівчина якось особливо тепло, немов зналися не кілька годин, а давно-давно. — Степане, кожна хвилина рішає про ваше життя. Я прошу вас.

Хмелюк вибіг на вулицю, тут став іти швидко, підбігаючи. Перед ним наліво, за домами, зеленіли дерева кладовища. Ховатись там було б нерозумно, адже саме там залягло військо між нагробниками, і під деревами замаскувались батареї. Він побіг уліво, між недомурованими будівлями, через проламану кимсь залізну огорожу, до підміського парку.

Вересень ще зберігав зелень. Хмелюк шугнув у гущавину й побіг далі від втоптаних доріжок. Зупинився аж на дні яру.

Десь за деревами над містом гуркотів гарматній двобій, без поспіху, рівно озивались батареї з обох сторін, немов у великому диспуті між відвічними противниками. А поміж листям прозирала чиста, лиш тут і там позначена хмаринками блакить вересня.

Хмелюк сумно понурив голову. В уяві бачив до болю чітко, як роблять трус у невеликій кімнаті в підвалі, як жах війни наповнив спокійне людське житло. Оця чорнява енергійна дівчина. Ще чув на собі її останній погляд, якому скорився, і оте, зворушливо тепло вимовлене ім'я...

Який жах! Рятуючи себе, навів нещастя на невинних людей. Її напевне арештують. Пропаде в останній день, пропаде, купивши йому життя.

**
*

Ген, далеко за підміським гайком перед Хмелюком відкрились поля, а через них — шлях. Обабіч шляху білили будиночки підміської оселі. Вгорі повільно ширяли літаки, немов величезні яструби, що ждуть на жи-

ровище, спускаючись усе нижчими кругами на землю, на місто в кітловині.

Десь зі сходу розсипались у блакиті хмари летючок і, несені вітром, миготіли, немов конфетті, розсіпані в свавільній грі велетнів.

Потім виразно почулось, як у завзятий диспут двох противників на заході—докинув хтось третій своє слово, потім повторив його сильніше, щораз сильніше, поки не заглушив обох голосів. Це з винницького шляху заговорили большевицькі батареї, встрянули в завзятий двобій, щоб помирити противників власною перемогою.

Чорним вужем виповзли на шлях танки, обабіч шляху схвильованою розстрільною покотилася піхота. Десь зав'язалась слаба кулеметна перестрілка, долетіли оклики. Потім усе посунуло вже без зупинки. Коли Хмелюк пробрався, нарешті, до рогатки, армія вже спокійно входила в місто. Важкі тіла танків перекочувались через барикади, через перекопані рови. Далі шлях був гладкий, вимощений, блискучий, і вони котились із шумом, гнались униз, у задимлену кітловину, де майорів Високий Замок, ратуша, Святий Юр.

Правим хідником входили червоноармійці, обвішані гранатами, з наготовленими до стрілу крісами. Лівим хідником виходила з міста роззброєна польська армія. Ще тут і там виринали з бічних вуличок малі групки вояків, без зброї, з витягненими жовтавими хусточками в руках; вимахуючи, на знак, що піддаються, долучалися до головного потоку, і вже йшли сотні, тисячі, байдуже, збитою, жалюгідною отарою, без слави, у невідоме . . .

Хмелюк пробрався крізь товпу міщан, що вже вихо-

дили з підвалів та сховищ подивитись на рідке видовище. З тривогою сходив він униз у підвал. Тут і став, немов вкопаний. Все подвір'я кам'яного бльоку кишіло людьми, переважно польськими вояками, жінками й дітьми. Вояки скидали з себе поспішно мундири, жінки подавали їм цивільні вбрання. Поміж усіма увихався сторож Яцек. Хмелюк відразу пізнав його постать з насуненим кашкетом.

— Франек! Франек! — гукав саме Яцек. — Ходи. Хай то кобіти*) роблять. Сташек, ти теж.

Хмелюк причаївся за сходами, поки ті пройшли, потім застукав до Рудків. Ніхто не відіззався, двері були замкнені. Невже їх усіх забрали? — подумав він. — А, може, на вулиці?

Він даремно розглядав між товпою. Ніде не було знайомих облич. Хмелюк зайшов униз аж на перехрестя вулиць, та тут іти далі було нікуди. Гроза війни і смерти мов розплилась раптом, щезла безслідно, перетворилася на велику параду, до якої приглядались тисячі міщан, супроводячи щораз нові відділи армії. Тільки в кітловині, немов дрова на вогнищі, ще потріскували постріли, ще хаотично, невідомо ким і на кого націлені, розривались гарматні набої. А тут шумів одноманітний грюкіт танкових гусениць, залізна стрічка миготіла перед очима, силветками просувались танкові вежі, гармати, випрямлені танкісти...

Хмелюк стрепенувся, відірвав очі від видовища й озирнувся навколо. Чи причулось у цьому шумі? Хтось немов кликав його. Раптом він аж ахнув. Потойбіч вулиці на краєчку хідника стояла Міра. Він упізнав дріб-

---

*) Жінки.

ну постать, що вигукувала щось, потім подавала якісь знаки руками. Поміж ними пропливали поважно танки, шум не вгавав, і Хмелюкові ніяк було вгадати, що вона гукає.

Тоді, вибравши момент, дівча стрілою шугнуло в прогалину між двома проїжджаючими танками й ось було вже біля Хмелюка. Поки він встиг скрикнути з дива, стояло зворушене, з почервонілими щічками й трішки кирпатим носиком. Лише чудово викроєні уста нагадували чиїсь...

— Дитино, бійся Бога! Та ж тебе міг розчавити танк...

— Ого, — відповіло зухвало дівча. — Коли б вуйко отам унизу побачив... Казарми язловецьких уланів — один жах! Як піддавались перелякані, то всю зброю через вікна прямо на вулицю викидали, а танки по тому їхали й усе ламали... Вояк лежить там такий... пізнати годі.

— Міро, і ти така легкодушна, — картав її Хмелюк, ведучи за собою з гущі на порожню просторинь. — Куди ж ти ходила?

— Куди? Ген усюди була, навіть німців бачила!

— Як? Ти була так далеко?

— Аж за Цитаделею. Але мене прогнали.

— Чого ж ти вештаєшся? А де мама, Марта?

— Тож бо і є. Я шукала Марту, куди її повезли.

— Арештована? Міро! А ти й не кажеш відразу, тільки плетеш Бог зна що...

Хмелюк хотів картати далі, але вмовк, бо дівчатко стиснуло безпорадно долонями почервоніле личко, очевидячки, зовсім розгубилося серед цієї повені вражень, серед головокрутних подій дня.

— Ну, кажи ж.

— То було страшне, вуйку. Як тільки ви вибігли, зараз обступили вояки кам'яницю, до нас найшло їх повно, все перекинули, кляли, маму вдарив один прикладом, аж упала. А Марта тоді до них, а вони Марту взяли, хотіли руки кувати, а потім так повели.

— І де вона?

— Не знаю. Її довели до церкви святого Петра, туди приїхало якесь авто, її посадили й повезли в місто. Я бігла за ними, потім не змогла, зовсім згубила їх. По всьому місті ходила й не знаю.

— Ах, ти! — Хмелюк узяв її за руку й повів, немов боячись, що й ця пропаде. — Ходім, пошукаємо маму. Вона, певно, шукає й тебе в цій суматосі, плаче в розпуці.

2

Вже не гупали гармати, стих клекіт кулеметів і рев сирен. Львів прокинувся насторожений і, з похмілля не прочунявши, дивувався повесільному неладові. На вулицях валялися стоси зброї, розбиті автомашини, кінські трупи, тут і там важко було пройти, бо розвалені бомбами кам'яниці засипали румовищем прохід.

А вгорі, на дахах, маяли вогненними язиками червоні прапори, все місто загорілось ними, запалало, і лопотіли вони криваво, перекликаючись із найвищим, на ратуші, що зміюкою відпливав від машту. Внизу під ним робітники відломлювали білого орла. Глухо били молотки, все нагальніше, і ось почеплений на шнур за горду шию злетів птах-символ, впав на брук під людські ноги куском погнутої бляхи.

Хмелюк із самого ранку блукав по місті, заходив до тюрем, що стояли вже порожні, випитував, але все дарма. По Марті застиг усякий слід, і було очевидно, що, коли досі не з'явилася вона сама, то її немає в місті, або нема й між живими.

Безпорадно розглядаючись по вулиці, Хмелюк помітив двох вояків у польських мундирах, з крісами на плечах. Тільки червоні опаски на руках вказували, що це, мабуть, якась міліція. Хмелюк підійшов ближче і з здивуванням почув, що міліціонери розмовляють українською мовою.

— Ви хто? — запитав він їх.

— Хто? Українська міліція. А вам чого, товаришу?

— Що? Є така?

— Еге ж, товаришу. Є українська, польська, єврейська. А ви що, товаришу?

— Я? . . . я . . . — Хмелюк відчув раптом, що відстав від життя, що події йдуть вперед, а він усе ще кружляє біля того місця, де мало урватися його існування. — Я до вчора був у польській армії. Ледве вирвався живим. Тепер шукаю однієї дівчини.

Міліціонери презирнулись.

— Досить романтична історія, товаришу.

— Ні, ні. Романтики тут мало, більше трагедії. Ця дівчина врятувала мені життя. За це поляки її забрали і, мабуть, розстріляли. Шукаю її по всьому місті, і — ні сліду. Може, ви знаєте, чи вже перевірено всі тюрми.

— Точно не знаємо. Найкраще ходіть з нами до міліції. Може, там вам допоможуть.

У гімназійному будинку гуло, як у вулику. На коридорах, по клясах на лавах, на всьому просторому подвір'ї лежали стоси зброї і військового приладдя, що

його звозили авта. Тут товпилися сотні молодих людей, у польських мундирах, при зброї, то в цивільному одязі. Тут стояли якісь черги, там формувався відділ, і настирливо закликав до порядку сюрчок. Виграючи гудком, просувалося між натовп авто, навантажене рушницями, шоломами, протигазовими масками.

Хмелюка вели повільно, розпихаючи юрбу, все далі вглиб коридорів.

— Гей, Степане, а ти що тут робиш!? — гукнув раптом хтось із гурту. — Пізнаєш?

— А чому ж би не пізнати? — перед Хмелюком стояв його товариш із студій, гладко зачісаний та акуратно одягнений Степко, багатонадійний поетичний талант.

— Куди ти йдеш?

— У мене справа. Ну, для тебе просто готовий сюжет. Щось як "За сестрою". Шукаю однієї дівчини.

— Ого. Я справді зацікавлений твоїми пригодами. Що ж за "сестра" трапилася тобі серед цього розгардіяшу?

— Бачиш, ця дівчина врятувала мені життя, врятувала мене від розстрілу і тепер, мабуть, сама пропала. Вчора арештували її поляки, шукаю весь час, і ні сліду.

— Погано. Ходімо. Може, допоможемо; власне, допоможуть „власність імуші”. Ходи.

— А чи це не Яцура? — знову зупинився Хмелюк, догледівши лисуватого брюнета, що йшов назустріч. — Йй-бо, він. Ну, десь ви всі тут. Що ж ти робиш?

— Ну, що можна, — привітався Яцура, тримаючи в руці якісь папери. — От складаємо списки.

— Він, Степане, людина діла. Хоче завести бухгалтерію в цьому космічному хаосі, — засміявся Степко.

— За звичкою! . . . Але, до речі, хто з нас вияснить, навіщо ми те все робимо?

— Як навіщо? — запитав Яцура.

— У тебе, Влодку, така поважна міна, що я відмовляюся від питання, — заявив Степко. — А якщо в кого є сумніви, то їх розвіє кількома аргументами друг Якимович. Чи не так, Іване?

Малий чоловік, з обстриженою головою, що проходив коло них, діловито зупинився. Він глянув спершу на Степка, на його веселе обличчя, позначене гримасою іронії, потім помітив Хмелюка й радісно розвів руками:

— Степане!

— Ти? — ахнув і собі Хмелюк, пізнавши приятеля, Івана Якимовича, засудженого в голосному політичному процесі на досмертну тюрму. — Живий! Ну, як ти живеш, то ще не один мертвий воскресне.

— От і зустріч! — гукав Якимович. — От і зустріч, — чоломкався він гаряче, запально, як це було в його вдачі. — Добре, що ти тут, що ми відшукали один одного. Ходімо до мене, поговоримо, порадимось . . .

Вони ввійшли в якусь кімнату, і Хмелюк мимомолі випростувався по-вояцьки, навіть легко цокнув закарбуками. Бо за столом сидів літній уже чоловік, потужної будови, єдина літня людина серед цього молодого народу.

— Мій товариш. А то пан сотник Крук, — познайомив Якимович.

— Свідок слави дідівщини, — докинув Степко, ніби з великою серйозністю. — Один із тих, що у вісімнадцятому році разом з Вітовським захоплювали Львів. А сьогодні . . . — Степко урвав свою тираду, бо сотник Крук глянув якимось особливо важко.

— Не забираймо часу, — перервав балачку Якимович. — Прошу до мене.

Вони зупинились у другій кімнаті з вікнами, що виходили на головну вулицю. Якимович присів за столиком.

— Іване, що це все значить? Що ви робите? Я нічого з цього не розумію, — питав Хмелюк.

— Не розумієш? Га. Щось ніби армію формуємо. Польщі нема, німак відходить, лишається прогнати совета й усе було б гаразд, що? — говорив Якимович якось так серйозно, що Хмелюк попав під гіпнозу цих слів. Він повірив на мить, що все це реальне, можливе. А хіба для Якимовича й для таких, як він, було коли щось неможливе? А хіба не з подивом і зачудуванням слідкував за їхньою діяльністю? Та й чи справді можливо, щоб оте все, що діється тут, оті формування людей, збирання зброї, плянування, — робилось отак, без мети?

— Ну, очевидно, — притакнув Степко. — Жидівська міліція зацікавилася більше господарською і фінансовою стороною міста, поляки більш-менш пішли нашими шляхами, „кохаються більше в залізі”. А ми лагодимося записати ще одну світлу сторінку нашої історії. Очевидно, замість сотника Вітовського... стривайте, отой проклятий танк зовсім заглушує, трясє, нашу резиденцію може розтрясти. На, маєш: друга потвора суне. Гей, та й бо куди ж то? „На Европу!” На Европу! Знову один... Ну, панове товариші, хто стане на місце сотника Вітовського, годі тут сказати, бо советські танки покищо зовсім заглушують... усяке врочисте слово.

Хмелюк провожав зором сталеві потвори, при-

слухався до Степкових слів і лише тепер схопив їх трагізм, прикритий терпким жартом.

— Навіщо тоді це все? — запитав він.

— Навіщо? — Якимович повторив запит і замовк, задивившись у вікно.

Танки сунули безперервною чергою, між ними маршували відділи червоноармійців, групи їх стояли на хідниках, по вулицях. Отак усе місто, ввесь край вкрили собою. Лише одна гімназія, мов оаза серед цього моря, живе, двигить, мов нічого не сталося, зовсім іншим життям і іншу думку думає, інші пляни кує.

— А республіку свою будуємо, — відповів замість Якимовича Степко. — Отак, на два дні, поки не розженуть.

Якимович глянув гостро на Степка, він спалахнув від цього простого, безцеремонного визначення їх стану. Щось, ніби ненависть, зродилось у душі до цієї гладкої, стрункої фігури, що бачила світ гостро тверезими очима і розснажувала атмосферу, в якій родяться й постають героїчні діла, всупереч тверезим розчисленням, усупереч глумові...

— Ні, не так, Степку, ти не зовсім правий, — почав він. — Ти нігіліст, ти вже безвірок. Для чого ми це все робимо, Степане? Для чого? Бо... хіба ти не знаєш, чого ждали ми від війни? Бо ми інакше не можемо робити. Бо кожне покоління має право й амбіцію сказати своє слово. І ми хочемо, ми прагнемо сказати і своє слово. Ми бачимо все, прекрасно бачимо, як замість одного ярма приходить друге, ще важче, ще міцніше. Але... навіщо ж тоді, коли не здійсниться те, чого прагнемо, вийшов я з досмертної

тюрми на волю, навіщо ж жити, миритися з цим? Ні, ми не сміємо цього, ми мусимо діяти... — йому ніби забракло слів. Він дивився на друзів, ніби чекаючи, що вони допоможуть висловити те невисловне, злощасне, схопити несхопне: трагедію покоління, що поставлене на грані двох світів творити нове життя.

Але друзі мовчали, теж приголомшені, відчувши, що в цю хвилину їм стало ясне те, чого годі побачити за щоденною метушнею.

— А що це тут? — продуднів басом новий співрозмовник, швидко ввійшовши в кімнату й подавши Яцурі якісь папери. Високий, у блискучих офіцерських чоботях проскрипів він кругом гурту. — Очевидно, знову дискусію завели. А мені треба, хоч умирай, команданта міліції на третю дільницю. Може, хто з вас, панове, пробачте, товариші? Люди вже готові. Хлопці, як золото, тільки вести. Ну?

— Може, ти, Степане, візьмеш? — запитав Якимович Хмелюка. — Не знайомі? Оце мій приятель — Хмелюк, а це — друг Гонивода. Отже?

Хмелюк завагався, він же зовсім не для того йшов сюди. Але Гонивода вітався вже дружньо, випитуючи.

— Чим ви були в польській армії?

— Рядовиком. Хоч спершу взяли у школу підхорунжих.

— Знаменито. Саме добре. Так, будь ласка, ви візьмете третю дільницю. Готово. Прошу, ходімо зі мною до людей. А насамперед мундир.

3.

— Боже, та що ж це знову? — ахнула злякано пані Рудко, коли Хмелюк з'явився в мундирі й при зброї.

— Не бійтеся. Це отак. Міліція українська. Дали мундир, треба носити.

— Вам дуже добре так, — вигукнула захоплено Міра, підбігаючи до Хмелюка. — Саме таким бачила я вас передучора.

— Правда, правда, — притакнув він і замовк.

Адже він ішов сюди з хиткою надією, що відчинить двері кімнати й побачить її, Марту. Якщо її немає, значить — пропала. У місті її нема. Тепер він не питав. З одного погляду догадався, що її немає. Мати не обзивалася, з її очей виглядало німе благання. Помарніле, позначене зморшками обличчя то прояснювалось надією, то вкривалось журбою. Вона, очевидно, ждала на нього, на останню свою надію, вона теж вірила й сподівалася, що прийде він не сам.

— Я все ж таки вірю, що Марта жива, — заговорив він, хоч у нього не було вже віри. — На Цитаделі знайшли кілька замордованих осіб, але Марти між ними немає. Я сам добре перевірів. І з міста її не вивезли, бо не було вже часу, ні навіть змоги. Вона десь є, вона прийде, я певен, що вона живе . . .

Він замовк, бо чув, що його голос заломлюється. Дівча стояло перед ним і, бавлячись гудзиками його мундира, заглядало глибоко в вічі.

— Вуйку, невже ж Марта може... не вернутися більше до нас? — запитало воно просто, із щирим недовір'ям.

— Кажу ж тобі, що ні, — заперечив різко Хмелюк і додав лагідніше: — Ми ще її пошукаємо, ми її знайдемо.

— Очевидно, — підтвердила дівчинка. — Сьогодні вже спокійно, куль немає, як учора. А ви ще в мундирі, можете всюди зайти. Так, так, мамо, — звернулася вона до матері, яка тихо плакала, і худа постать якої ніби поменшала, схилилася прибита горем.

Хмелюкові стало невимовно прикро.

— Ви не вдавайтеся в розпач, — промовив він. — Я вірю... А коли б... бачите, я зобов'язаний вам до смерті. Я не лишу вас самих. У мене немає близької рідні.

— Це він усьому винен, це він, — зітхала, плачучи, жінка. — То Яцек навів на нас.

— А де він тепер? — запитав Хмелюк, згадавши раптом цю людину. Справді, якби не вона, не було б усього нещастя. Ця людина на те тільки й живе, щоб пакостити іншим.

— Не знаю, що в них там діється. Там у нього тепер більше десятка різних людей сидить, самих переодягнених офіцерів, вуличників. Радяться, носять, переносять. Таке виглядає, ніби зброю носили чи що.

— Невже? Я йду, я його арештую...

— Та що ви? — злякалась пані Рудко. — Вас там... уб'ють і слід пропаде. Хіба ви не знаєте тих людей?

— Ну, нехай. Тоді я дам собі раду, я придумаю

вже щось, — відповів Хмелюк. — Я ще йому пригадаю себе.

Хтось застукав у цю хвилину дрібно, ніби несміливо. Міра метнулася до дверей. Всі остовпіли. На порозі стояла Марта, таки Марта, жива, навіть усмінена, мов поверталася з кіна чи прогулянки, а не з того світу.

— Господи, — скрикнула мати і, кинувшись до доньки, пригорнулася, знеможена несподіваним щастям.

Хмелюк стояв розгублений. Йому хотілося також підійти й обняти дівчину, що якимсь чудом врятувалась від смерті. Він уже ступив крок, але спинився збентежено. За Мартою стояв хтось високий, широкоплечий: у сутінках підвалу важко було доглянути, хто це.

Марта, визволившись із матерніх обіймів, підійшла до Хмелюка.

— Ви живі! Яке щастя. А то думала весь час, чи вдалося вам тоді втекти, бо вони відразу обступили вулицю.

— Я також тішуся, — проговорив Хмелюк і замовк.

Марта обернулася до незнайомого.

— Пробачте, що на хвилинку покинула вас. Ба-чте, радість. Прошу, заходьте.

— Нічого, нічого, — почувся повний м'який голос, і в кімнату ввійшов, легко згинаючись у дверях, вояк у советському мундирі.

— Так оце ви тут живете? — заговорив він, розглядаючись по кімнаті. — А це, мабуть, мати — вітався він по-вояцьки й привітно.

— Мати, — підтвердила Марта. — А це сестра, Міра.

— Отак і видно, що сестра, — усміхнувся він до дівчатка і, обернувшись поволі до Хмелюка, запитав:

— А це брат?

Дівчина видимо збентежилась, і Хмелюк почервонів, ніяковіючи.

— Ні, ні. Я Степан Хмелюк, — представився він.

— Павло Максимович Чорненко, — відповів той.

— Це наш недавній та добрий знайомий, — пояснила Марта. — Коротке та незабутнє знайомство. Саме передучора вночі перед капітуляцією поляки вели пана Хмелюка на розстріл, він вирвався з рук і сховався до нас. Правда, потім було знову лихо, але якось пережилось усе щасливо.

— А що ж з тобою було? Навіть не скажеш, — проговорила докірливо мати.

— Зі мною нічого особливого, мамо. Водили мене вчора, водили, возили й не знали, що зі мною робити, потім кинули в якийсь льох. Там я просиділа вчора всю ніч, а сьогодні знайшли мене й випустили.

— Да, — підтвердив Чорненко. — Саме впору прийшли.

— Я не знаю, як вам дякувати, — зложила мати руки перед Чорненком, мов перед образом, зрозумівши, що це він знайшов Марту. — Боже, якраз упору ви прийшли. Що ми пережили, що ті поляки не зробили б з нами, якби ще так кілька днів попанували. Подумайте, людина нікому нічого не винна, а вони розстрілювати ведуть. Ледве вирвався з життям, ми прийняли в хату, а рано сторож підглянув і доніс.

Прийшли і забрали доньку. Ах, той Яцек! Я йому цього не забуду.

— Це хто? — запитав Чорненко.

— Сторож, поляк.

— Ах, да. Звичайно, сволоч.

— Боже, аж дивно слухати, як розмовляємо з вами, — зітхнула мати. — У мундирі, а нашою мовою говорить, наша людина.

— Да-а, — притакнув протяжно Чорненко. — А як ви? — запитав він несподівано Хмелюка.

— Я? — здивувався Хмелюк, не знаючи, що відповісти.

— Ну, да. Оце. Мундир, — торкнув Чорненко його рукава.

— Я в міліції. В українській міліції міста Львова.

— Ах, да, українська міліція, — проговорив повільно Чорненко. Він зняв шапку, сперся об стіл у вигідній позі. На обличчі відбилися сліди недавніх маршів, під очима темними мереживами лягла втома, і лише високе чоло ясніло погодою. Він повів по ньому рукою, розганяючи видні вже зморшки.

Марта готувала з матір'ю їжу й крадькома дивилася на рівний, майже клясичний зарис обличчя Чорненка, потім її зір зупинився на шапці, що лежала біля нього на столі, на розчепіреній п'ятикутній зірці, пробіг усією Чорненковою постаттю в землистій довгополій шинелі. Вона мимоволі перевела очі на Хмелюка, порівняла риси його худорлявого обличчя, гладкий польський мундир, що зграбно охопив його дрібнішу постать. Хмелюк мовчав, дивлячись кудись у вікно, і Марті стало раптом якось дивно на душі. Це ж не пусті фрази — це ж сидять два брати. Як осо-

ружно! На обох чужі мундири, чужі відзнаки. І щось напружене, чуже між ними, мов це не рідні брати, а з різних світів випадкові подорожні, чужинці, що навіть спільної мови не мають, щоб порозумітися, і оце мовчать байдуже.

— Гей, гей, чого ж ви замовкли, зажурились, брати-українці? — промовила вона, немов уголос закінчуючи думку. — Радіти б тепер, а не мовчати...

— Ну, да, — притакнув Чорненко і витяг цигарку.

— Оце, Павле, киньте. Тепер покріпимось, — зупинила його дівчина й поставила на стіл їжу...

Чорненко брав у неї склянку з чаєм.

— Дякую, дякую, Марто, — говорив він, і мова його бриніла якомось особливо м'яко.

Дівчина всміхнулась сердечно. Хмелюк раптово підвівся, аж усі презирнулись.

— Чого ви встали? — здивувалася Марта. — Оце для вас. Сідайте...

— Дякую. Я не маю часу. Зовсім забув, що маю зголоситись у команді. Мушу негайно йти.

— Але ж це кілька хвилин...

— Ні, дякую, я мушу йти.

Марта допитливо подивилася.

— Я не розумію вас. Мовчите, а тепер відходите. Та невже на оту нашу радісну зустріч, після того, як пережили найважче, ви тепер відійдете отак? Не раді хіба?

— Радий... — сказав Хмелюк. — Дуже радий, що ви живі, що моє життя не окуплене дорого. Бажаю всього найкращого...

— Говорите, мов не думаєте більше до нас заходити, — промовила Мартина мати.

— Зайду, як тільки матиму час, як дозволять справи, — мовив Хмелюк прощаючись. — До побачення, Мірочко, — попрощався він сердечніше з підлітком і, вклонившись, вийшов.

4.

У Личаківському парку опадало листя, мов налита за все літо в дерева соняшна злива перешуміла через вінця й стала скапувати золотими краплями на доріжки. Ніхто не подивляв цієї осені цього великого таїнства. Парк світив пустою.

Хмелюк стояв під пам'ятником. Потойбіч на личаківському дворці товпилась біля вугільного складу довга черга міщан. Вигуки озлобленої товпи долітали аж сюди. Львів спочивав унизу, сивий, похмурий, ніби потонулий у безнадії.

А Личаківською вниз проїжджали на автомашинах червоноармійці й співали ніби весняно, весело:

Разцвітали яблони и груши,
Поплили тумани над рекой,
Виходила на берег Катюша,
На високий, на берег крутой...

Хмелюк здригнувся.

— Катюша... Ех, ти, Катюша! — промовив він уголос і враз відчув, як це одне слівце зачуті пісні розрядило душевну напругу, оформило неясні думки, як усе стало таке очевидне й боляче просте. Чого хоче він від тієї дівчини, від Марти? Бажав же тільки од-

пого, щоб побачити її живою. Дочекався. А що відшукав, визволив хтось інший, хіба це важливе? А що так екзалось, що вона . . . Ет!

Хмелюк урвав думку. Він зійшов насипом на вулицю, щоб поглянути, що це кидали червоноармійці з автомашин по вулиці, проїжджаючи. Викинуті книжки лежали на вулиці, нові авта проїздили по них, прохожі піднімали зацікавлено. „Герої Радянської України”. У Хмелюка живіше забилося серце, він поспішно розгортав сторінки, перебігав очима по тексті, шукав. Ось, ах . . . Якась Марія Демченко . . . Зібрала буряків . . . буряки, буряки, бурякові герої . . .

Він перервав читання, бо два міліціонери підійшли до нього, очевидно, з якоюсь справою.

— Що сталося, хлопці? — запитав Хмелюк.

— Нещастя. Двох наших підстрілено, одного смертельно.

— Де?

— За парком.

— Де вони тепер?

— У шпиталі. Саме прохали вас із міліції, щоб ви до них негайно прийшли.

— Як це було? — питав Хмелюк, ідучи вже вниз у місто.

— Синишин і Маркович чергували біля рогатки, звідси зайшли в парк. Маркович каже, що, ідучи доріжкою, запримітили групу якихось підозрілих людей. На міліціонерів посипались несподівано постріли. Синишина поцілено в живіт, він незабаром помер, а Марковича — в руку, тому він ще встиг втекти.

„Очевидно, робота польського шумовиння”, — думав Хмелюк, доїжджаючи до міліції.

Якимович уже чекав на нього. У військовому мундирі, низький, він скидався тепер скоріше на джуру. Зрештою, хоч на ньому був мундир, він далі залишився в кожному порусі й слові метушливою цивільною людиною.

— Ну, нарешті. Де ти пропадаєш? Мабуть, далі дівчини тієї шукаєш? А тут справи, як ми звикли звати, „мокрі”. Чи ти орієнтуєшся в ситуації?

— У чому саме?

— Ну, от підстрелили наших людей, цькують на нас. Завтра може бути те саме зі мною, з тобою.

— Як? З нами?

— Еге ж. Повідомлено комендатуру, а вони нічого. „Послі узнаєм”, — кажуть. А поки прийде оте „послі”, виявиться, що ми запхали пальці між двері.

— Не розумію!

— Ну, Господи! — ахнув Якимович. — Ти вічний, незмінний і непоправний у неухважності до всього, що діється біля тебе. Та хіба ж ти не бачиш, яка складна ситуація створюється довкола нашої міліції? Стає гаряче. Гонивода пішов за Сян.

— Як? Гонивода пішов?

— Еге ж. І Степко . . .

— І Степко?

— Ну, від цього годі було іншого ждати. Яцура ще лишився. А так майже всі пішли. Судити не доводиться, бо годі знати, хто з нас правий, вони чи ми, ті, що лишилися тут. Але я рішився лишитись, не зважаючи на ніщо, хоч мене запевняють, що довго не посиджу на волі . . . Це так по-дурному, Степане. Така досада і . . . не знаю що. Я старий бойовик, засуджений на досмертну тюрму. Чи ти уявляєш собі, як рвався

я на світ, як летів сюди на крилах, коли впала держава, проти якої боровся. Нам здавалося, що це та оспівана, вимріяна пора, що наші мрії здійснюються, що даром ми карались та мучились. А сьогодні... — він придушив недокурену цигарку, що ще жевріла в попельничці, і мовчав, відвернувшись від Хмелюка, мов дальші слова були зайві.

„Справді, не те сьогодні,” — подумав Хмелюк, згадавши метушню недавніх днів організації міліції, всі оті дискусії, розмови. Тепер уже скрізь було пусто, тихо. Десятки людей, що гаморили, метушилися тут, уже розбіглися, дехто за кордон пішов, дехто на село.

Потойбіч вулиці здіймали велику вивіску з якоїсь крамниці. Хмелюк із цікавістю стежив, як підносили й прикріплювали нову: „Парик... махерская”. Щось чуже, незрозуміле...

— Ти був на мітингу інтелігенції Львова в „Атлантику”? — несподівано запитав Якимович.

— Ні.

— Шкода! Ти б зрозумів. Ти б зрозумів, побачив справжнє обличчя дня, правдивий образ нашого положення... Тисячі людей. На сцені президія. Самі світила нової влади. Маршали, секретарі партії, комісари, політруки, — нові раби з кокардами на лобі. Червоні прапори, лозунги. І промови, промови... Я втопився так, що ледве держався на ногах.

— Чого ж то?

— Майже щохвилини, на саму згядку про геніального, наймудрішого, найлюбішого друга й учителя, доводилося вставати й апльодувати щосили. А найгідкіше... я бачив, як зустрічались „єдинокровні брати”, голова наркомів і один професор, що промовляв від

Західної України. Цієї сцени не забуду ніколи. Стільки в ній приниження і зневаги. Голова наркомів, малий, миршавенький, з вусиком, скидаючись на заляканого сільського вчителя, сидів на краєчку стола президії, відчуваючи, мабуть, свою нікчемність маріонетки. Я дивувався з одного: він зумів промовляти сорок хвилин, і з усієї промови я не міг потім пригадати собі ні однієї думки, таке те все було штучне. Самі фрази, фрази...

Потім став говорити професор. На тому мітингу, що скидався на циркове видовище, де кожен рух був театральною позою, а кожне слово звучало найвищим, рафінованим фальшем, — його щира промова, надихана патосом, стала позорищем. Він плакав, простягав руки до ніби репрезентанта України, він говорив про велику любов, про з'єднання єдинокровних братів, розлучених упродовж століть, і, нарешті, зламаний напливом почувань, пішов чоломкатися з наркомом, обнятись у цю радісну, історичну хвилину.

Боязко, розгублено стояв нарком, коли професор обнімав його. Боляче було дивитись на його мов спаралізовані руки. Він злякано зиркав позад себе, на президію, на секретарів партії, маршалів, політруків. Він розумів, сердега: один його живіший, щиріший рух міг стати маніфестацією, дійсним виявом нашої туги до соборности. І він не зробив ні одного промаху, він виявив себе справжнім „хитрим хахлом”, він стояв бездушно, офіційно. Професор обнімав не живу людину, а маріонетку, потворну ляльку, і вчувалась у цьому всьому найгідкіша людська комедія, якої не було досі на світі.

Так, — продовжав він, помовчавши, — все навколо, мов кошмар.

Але дуже помиляється той, хто думає, що всі такі. Якби ти знав, які люди є між ними, які зустрічі! Яку я сам мав зустріч. Тієї забути годі, я розплакався, таки обнімаючись, я пережив бодай на короткий час щось небуденне. Але ти не розумієш нічого. Так ось кілька днів тому я сидів ось тут, сам один, коли відчинилися двері й на порозі став старшина червоної армії. Я зніяковів, бо в людині вже виплекане роками, життям, почуття насторожености, недовір'я й очікування несподіваного клопоту. Але він присів, закурив, почастував мене. Говорив російською мовою, хоч тут і там попадалось українське слівце. Питав, що це таке ота міліція, як жилося нам давніше, ну, звичайно розмова, яких тепер багато. Я розказав йому про своє поневіряння в польській тюрмі, так мимоволі розкрив дещо. Він попрощався, пішов. На другий день знову з'явився в мене, ми знову багато говорили. А оце він пішов, за мою таки допомогою, з однією групою за кордон...

— Як? Оцей старшина?

— Еге ж. І він розкрив мені очі на все, він розказав про правдиве обличчя цього нового режиму. Нам писали багато, розказували, але оце говорила жива людина, що перенесла те все, пережила. Ти знаєш, що таке НКВД? Який зміст у складі цих невинних літер?

Між ними розснвана, розтягнена всеохоплююча сіль смерти, звідси до океанів, від полюса до південних кордонів, туго прикріплена до дротяних засіків, обведених кругом безмежної території з назвою ССРСР. А ми, ми, на добавок, як міліція, стала одним „оч-

ком" у цій великій ситі. Ти розумієш: „очком". Як по-
добається тобі така роля? Що ви на те, товаришу
Хмелюк? Що це „очко" бачить, що нового воно нам
розкаже? — питав він ніби весело, прижмуривши очі.

Хмелюк слухав із широко відкритими очима. Йо-
го огорнув глибокий страх, він неспокійно підвівся.

— Іване, якщо це так, тоді... тоді який сенс у
всій нашій роботі? Чого ж тоді держатися цього?
Тоді треба негайно кинути все й рятуватися...

— Ось саме так міркували всі ті, хто нині вже за
кордоном, точно так. Але... але чи можливо, щоб
ми всі кинули рідну землю? І що з того вийде? І чи
хтось саме того не жде? Наприклад, поляки. Зали-
шилися майже всі. І організуються, ждуть, а нас на-
магаються наполохати, залякати, тероризувати. Я це
бачу і саме тому вважаю, що ми мусимо лишитись
тут. Нехай, що буде, те й буде. Принаймні я. А ти —
як думаєш, тепер знаєш усе, тепер можеш вибирати.

Хмелюк мовчав. Він не був готовий відповідати.
Він досі й не думав про це.

— Я там, де й ти, — сказав він згодом. — Мені
байдуже, за кордон мене покищо не манить.

— Бо тут дівчина держить, — усміхнувся Яки-
мович. — Здається мені, ти таки влюбився. І... мабуть,
нещасливо, коли такий хмарний...

— Ет! — махнув Хмелюк нетерпляче рукою. — Я
вже кілька разів збирався поговорити з тобою, по-
радитися, а сьогодні воно буде й справді до речі,
коли поговорю про одне діло. Мені здається, що я
знаю про існування тієї банди, що підстрелила на-
ших міліціонерів.

— Та що ти? Справді? — малі очка Якимовича

засвітились новим блиском. Згадались давні дні підпільника-бойовика. — Ну, кажи...

Хмелюк розказав про свої пригоди з Яцеком, про його кумпанів, про їх наради та таємні дії.

— Оце то раз, — потер Якимович руки, вислухавши. — Та це ж надзвичайний матеріал. Що нам тепер робити? Чекай, поміркуємо...

5.

Йти було якось особливо приємно, коли під ногами зник твердий брук, а замість нього постелились м'яко ріллі.

Група людей посувалася у темряві, тихо, беззвучно. Лише інколи хлюпала під ногою вода в борозні. Потім з'явилася твердіша доріжка. Вона повилася між горбками, збігаючи вниз, у яругу.

Високий димар цегельні несподівано близько виринув у пільмі, височезний, потужний. Під ним темніли низькі будівлі цегельні, широкі дахи, що, мабуть, покривали випалену цеглу, просторі печі. Все прилягло, причаїлось на землі.

Відділ, зупинившись, стояв довго на місці, потім став розходитися в темряві, зливатись із зарисами будівель.

Хмелюк причаївся під дахом, за стосом цегли. Навколо було мертво, ні поруху. Може, сьогоднішня облава скінчиться і так, нічим. А шкода було б. Якимович захопився ідеєю облави майже по-юнацьки. Перемогла, очевидно, натура старого бойовика, мимоволі манила зустріч з уже ніби подоланим і

добре знаним противником. І хлопці-міліціонери, що вже втратили віру в доцільність їх служби серед загального розгардіяшу, прийняли плян Якимовича з захопленням. Яцека взяли під негайний нагляд, що вже на третій день дав повний успіх. Десь на окраїні міста, між глинястими горбками в яру, стояла покинута цегельня. Туди йшли сліди виправ Яцекової кумпанії, туди й назад вертались вечорами якісь люди, навіть підводи. І оце ні сліду.

Міліціонер Семен, що стояв недалеко Хмелюка, прошепотів у цю хвилину:

— Бачите? Он там світиться...

З темряви, справді, проривалася ясніша смуга, немов світло крізь якесь вікно. Хмелюк став підкрадатись ближче до світла й раптом зупинився. Між стосами цегли розкрилася просторінь, посеред неї заясніло слабими відблисками вікно. Довелося, лігши на землю, повзти якмога тихше. Підвівшись, Хмелюк обережно заглянув у вікно. Світло мерехтіло десь унизу, немов навмисне замасковане. Якісь постаті ворушились у його відблисках. Скільки їх?

Хмелюк нарахував до десятка, але постаті перемішувались у руху, і годі було вгадати, скільки їх...

Раптом хтось крикнув потойбіч, за баракком пролунав постріл, за ним ще кілька. Світло всередині негайно згасло. У темряві чути було тільки метушню, тупотіння ніг, рідкі постріли, десь вибухла граната. Замигтіли виблиски електричних ліхтариків. Хтось тікав і йому навперейми кинулися постаті, злившись у клубок тіл.

Хмелюк ускочив у барак, за ним вбігли міліціонери. Ніхто не зустрів їх градом пострілів, як того

сподівались. Хлопці розбіглись по закамарках, шукаючи причаєного ворога. Але ніде не було вже й сліду недавніх гостей. Хмелюк спересердя вилаявся. Коли б зайшли з другої сторони, де вхід, мабуть зловили б когось, а так утекли всі. Стільки труду, підстерігання і все на те, щоб когось налякати.

— Хто це вистрілив? — запитав він. — Йому б кулю в лоб!

— Не гарячись, Степане! — виринув між міліціонерами Якимович. — Це був їхній стійковий. Схопили хлопці незручно, так що встиг вистрелити й підняти тривогу. Але ми таки дещо маємо. Ану, давайте, хлопці, ближче тих „лицарів ночі”.

У коло підвели чотирьох невідомих, без шапок, скривавлених у метушні, одного підстреленого в ногу. Міліціонери їх цупко тримали. Оце й було все з гурту, якому вдалося розбігтись у темряві.

Хмелюк уважно приглядався до невідомих облич. Оцей, лисий уже чолов'яга, напевно офіцер польської армії. На ньому ще навіть офіцерські чоботи, військові штани. Той — якийсь львівський волоцюга. А оце... Хмелюк ахнув задоволено.

— Ну, маємо щастя зустрінутися знову, — промовив він з глумом Яцекові. — Не сподівався пан?

Яцек чвиркнув крізь зуби, випльовуючи кров з розбитого рота. Він стояв без кашкета, тільки в сорочці, обдертий при спробі втечі, але дивився зухвало.

— Пізнаєш? — запитав Хмелюк, знижуючи голос.

Оцей босяк! Яка в цій людині безмежна тваринна ненависть до людини іншої національності, яка

брутальність! Щось потворне, нелюдське. Так увійшов він у його життя, полутав усе. Як інакше могло скластись усе, коли б не ця людина, не її безмежне хотіння знищити другого.

— Дезертира пізнаю завжди, — промовив Яцек і, звернувшись до кумпанів, додав: — То той фраер*)! Він думає, що його вже цілий Львів, а його тільки Бригідки.**)

— Ціхо, Яцек, — обізвався другий босяк. — То оні тєраз Україне будуйон.

Хмелюкові здавалось, що не стримається, пустить кулю в це викривлене в зневазі обличчя. Але між ними стояв уже Якимович, низький, верткий, а в його голосі, коли заговорив, озвалась нотка, співзвучна тій, що брилила в мові босяків.

— Ну, яке щастя! Знову зустрічаємо „пожондних обивателі моцарствовай”, оті „слупи”, на яких вона утримувалась двадцять літ. Велика приємність послухати ще раз „культуральної” мови львівських передмість. Продовжуйте, коханий обивателю! Ми слухаємо. Поговорім собі, обивателі. Цим разом з усього коханого Львова ваші Бригідки, а Львів таки наш!

— Ти слишиш? — штовхнув Яцек свого кумпана ліктем.

— Дуже цікаво, мої панове, я подивляю ваш оптимізм, — обізвався тепер літній чолов'яга, і по звучанні його мови, по його рухах не важко було вгадати, що це таки офіцер недавно розгромленої армії.

Якимович на хвилину завагався. Справді, чи не див-

*) Дурень (львівський вуличний жаргон).

**) Львівська тюрма.

ний їх оптимізм? Львів їх? Їх оте місто, що лежить поза ними, он у кітловині, в нічній темряві, у тривожній дрімоті, повне советських полчищ, охоплене вже сіткою НКВД і нової адміністрації. Справді, чи не фантасти вони? Трагічні фантасти, що не признають дійсности? Що ж їхне в цьому городі? І чим є ця облава, зроблена на власну руку, без порозуміння з владою? І що з того вийде?

Угорі, десь у темряві, над містом гуркотів літак, вперто кружляючи, ніби колував усе ближче над головами супротивників.

— Так, — промовив нарешті Якимович. — А я подивляю одну рису вашої національної вдачі. Ви, подолані, притоптані до землі, в однаковій долі з нами, надиматимете перед нами груди і, безсилі, все ж сичатимете іддю ненависти й нетерпимости до нас, все ж не признаєте нам права на життя.

— То, пане... — почав був лисавий знову, але Хмелюк перервав нетерпляче:

— Досить. Надискусувалися. Поглянемо, як ви тут господарювали...

Оглядати було що. Міліціонери відшукували щораз нові схованки із зброєю, замаскованою між цегляними стосами. У бараці стояло чотирнадцять важких кулеметів. Їх саме мастили й хотіли обмотувати в брезент, очевидно, з думкою десь краще заховати. Скрині з набоями займали цілий кут. Далі лежала купа крісів, гранати.

Якимович ішов попереду. Він брав кріси, підносив яйцюваті гранати, торкав рукою кожного кулемета. Його зір перебігав з однієї речі на другу, і на мить він забув про присутність людей, він бачив тільки зброю,

п'янів, зачарований її виглядом. Це немов після багатьох років впертої блуканини збудилися сні його молодости. Чи ж не так мріяв він, ще як гімназист, втягнений у підпілля, про склади зброї, про таємні армії, що, озброєні нею, вийдуть раптом на світ, стануть на всіх шляхах і скажуть: Досить! Годі! Геть звідси, окупанте!

... Перший револьвер!

Іржавий, з барабаном, що не хотів обертатися. У нього замоклі, ще, мабуть, з минулої війни, набой. Важкий, незграбний. Але наймиліший. Для багатьох він символ грабунку, насильства, вбивства, морального здичавіння. Для декадента він — знаряддя перервати нитку безглузлого життя. А для нього, для його друзів, був він талісманом, був символом визволення, боротьби за правду... На нього присягав, що стане в оборону тієї правди. На нього відбирав присягу від юних друзів. А потім... Ех, коли б нам зброя! Зброя!

А тут вона лежить ось перед ним, її вистачило б озброїти кілька сотень. Тож забрати, заховати...

Погляд Якимовича зустрівся з Хмелюковим. Вони ніби прочитали думку один одного і, відганяючи покусу, Якимович заговорив:

— Треба негайно повідомити команду міста. Оці то господарили. І на кого ж це все лагодилось? На советів? Ніколи! На нас! Десь знову мала прийти велика пора, знову, витягнувши з-поза стріх обрізи, мали піти селянські армії наступом на це місто. А звідси, з дахів кам'яниць, з підвалів, загавкали б оті... сіючи смерть по селянських лавах... Так, так, — звернувся він мимоволі до групи зловлених, що стояли мовчки.

— Але цим разом вам не повезе, цим разом бій буде гарячіший. Так, сторожіть, хлопці, добре. Десяток піде з нами. Піду я. Ти, Степане, залишишся тут з рештою людей.

— Нехай. Хоч я радо пішов би, я...

— Ну? — відійшов Якимович подалі, зрозумівши, що Хмелюк має якісь особливі причини, про які говорити перед усіма незручно.

— Кажучи просто, я боюся, — почав Хмелюк, — боюся, що може трапитися погане. Щоб ти мене зле не зрозумів. Тепер ніч, темно, а ті люди здібні на все, меткі й рішучі. Було б дуже погано, коли б хто з них утік, зокрема Яцек.

— Ах, оце, — усміхнувся Якимович. — Ну, цього ти не дякайся. З моїх рук утекти не легко. А на Яцєка я зверну особливу увагу...

6.

Черга видовжилась і укладалась на весь майдан великим, здалека видним знаком питання. Чи буде сьогодні хліб?

Нерухомою крапкою застиг під знаком питання міліціонер, збоку проходжувався другий. Товпа жваво гомоніла, поволі звикаючи до нового стилю життя, коли пів дня доведеться простояти в черзі, щоб якось пережити другу половину...

Міра швидко бігла вниз вулицею. Її мале серденько приспішено билось з бігу й тривоги. Та невже й сьогодні не роздобуде хліба? Та невже знову проспала?

Так! Досвіта треба було встати, а тепер дар-

ма. Міра зупинилась з розпачем перед безконечною чергою, що видавалась їй тепер несамовитим змієм, який підповз, щоб проковтнути малу хлібну крамницю. Крамниця ж, опустивши загорошені штори, спала неспробудно, без ознак життя.

— Вибачте, чи буде хліб? — зітхнуло дівча, звернувшись до міліціонера, що стояв збоку хідника, подавши від черги.

Міліціонер обернувся до неї, і раптом Міра, не дождаючи відповіді, вигукнула радісно й здивовано:

— Вуйко Степан! То ви! Я навіть не пізнала. Де ви тепер, що до нас ніколи не заходите? Ми так часто говоримо про вас, і всі дивуються, що ви не покажетеся до нас.

— Дивуетесь? — перепитав Хмелюк, дивлячись на дівча, що метушилось перед ним, вимахуючи малим, плетеним кошиком. Сірі оченята блищали життям, щирістю, і вся тоненька, але вже висока постать видалась квіткою, що вибуяла в непривітні дні, щоб радувати людське око.

— Так, так! Згадуємо вас. А ви думаєте, що ми забули про вас так, як ви про нас? Мати завжди говорить, що ви така добра людина, і не знати, чому не приходите, мабуть, кудись виїхали...

Хмелюк жадібно слухав дитяче щебетання.

— А ... всі здорові? — запитав.

— Всі. Марта хотіла записатись на університет. Але тепер годі, треба з чогось жити; має дістати працю касирки в одному бюрі.

— А ти?

— А я бігаю по хліб. І, вуйку, то жахливе, я вже третій день так приходжу й не можу нічого купити,

ніколи не вистачає. Прошу, дивіться, яка страшна черга. І взагалі, чи буде хліб?

— А ви вдома не маєте хліба?

— Вже чотири дні.

— Як? А що їсте?

— Їмо... їмо картоплю.

— Ніхто вам не помагає?

— А хто ж може допомогти? Кожний про себе думає.

— І ніхто до вас не заходить?

— Приходив той ось, Павло Максимович. Але передучора виїхав.

— І не приїде вже?

— Не знаю, — здвигнуло дівчатко плечима й відразу додало м'яко, довірливим шепотом: — Вуйку, можіть мені купити сьогодні хліба. Я не маю чого й вертатись без хліба до хати. Купите? Ви ж тут... Поможете?

— Поможу, Мірочко, — посміхнувся Хмелюк. — Поможу, дитино.

— Справді? — вигукнуло дівча, аж люди з черги повернулись у їх сторону.

— Пожди, Мірочко. Та не гукай так... Я зараз...

Він покликав другого міліціонера, що стояв біля черги.

— Семене, я стану тут, а ти підеш із тією дівчиною до міліції і видай їй п'ять хлібів.

— П'ять хлібів! — ахнуло дівча.

— Не донесеш?

— Алез... — дівча стояло приголомшене, з легко відкритим ротом.

— Ей, ти, — засміявся Хмелюк. — Не дивуйся, а то прогавиш...

— Прогавлю? — знову вигукнуло дівчатко, аж міліціонер засміявся.

— Ходи, ходи...

— До побачення, вуйку, — крикнула Міра набігу, махаючи кошиком. — А прийдіть сьогодні до нас!

Дрібочучи біля міліціонера, пішла вона швидко, мов лякалася, що несподіване щастя розвіється. Точенька фігурка в зеленому плащику загубилась за домами, а Хмелюк усе ще глядів у ту сторону.

— Так ось воно як, — думав він, ставши біля черти. — Біля них не все гаразд, їм треба допоміти, бо в воєнні дні життя важке.

Як радо зайшов би в кімнату в підвалі, скільки сердечности й теплоти міг би знайти там. Але... склалось інакше. Тепер годі. Та чи справді нема чого йому робити в тій родині? Про нього ж не забули, на нього ждуть.

Ось незабаром додому прийде Міра, навантажена хлібом. Коли б хоч побачити зачудовані обличчя. — Хто дав? — Вуйко Степан? Степан?

Раптом заскреготіли гальма, сіра лімузина зупинилася біля Хмелюка, аж цей оглянувся.

З лімузини виглядали якісь повновиді добродії. У вилогах їхніх убрань виднілися великі емальовані червоні зірки.

— Гей, пан з котрої дільниці? — питав один Хмелюка.

— З третьої.

— Ах, пан українець, а я мислялям... Ізвиніте, — скривився добродій. — Хотів щось запитати...

Лімузина помчала вниз вулицею, мов щур, що

шукає нового жиру, мабуть, найбільше комерційно-валютового характеру.

Хмелюк провів розсіяним зором лімузину й знову заглибився в свої думки.

Чому він відцурався своїх добрих знайомих? Не має сумніву, це його ревності. При першій зустрічі з Чорненком пізнав, що Марта Чорненкові не байдужа. Павло Максимович, мов живий привидівся, коли виринув у дверях, високий, з бистрим поглядом чорних очей. “Так оце ви тут живете?” Щось безцеремонне вчувалось у цьому запиті, в русі, в погляді Чорненка, коли, поволі обертаючись, вітався з усіма, щось владне, свобідне, як вільно розсівся на стільці, як говорив спокійно, в невимушеній позі.

А вона? Чи винна вона, коли хтось закохується в неї? Чи, може, і вона? ... Говорила тоді до них обох однаково. “Брати — українці”, — так таки й назвала їх. Брати ... Українці ... Хмелюк хотів піддатися магічному діянню того слова, що мало стати кладкою через кордони, через широку, глибоку прірву, що її віками викопали вороги. Або чарівним проводом, куди долине живий струм братньої любови і натхне їх однією думкою, одним бажанням, однією волею ...

Але десь чогось не вистачало, і бурлив струм, блукав сліпою силою у зачарованому колі, і не сила йому було пробити осугу, що насіла на душах. Чорненко брат? Нехай, що українець. Але якась чужість, щось відштовхуюче, болюче в зустрічі з цією людиною ...

Тепер виїхав? Може, й зовсім. Чи не пора б, справді, заглянути до Рудків? Ще й сьогодні.

— Ти, слухай, — заговорив хтось раптом біля

Хмелюка, аж він здригнувся і, обернувшись, зустрівся з поглядом колючих очей. Два енкаведисти стояли біля нього, присадкуваті, кремезні, у ватянках, і зацікавлено, майже нахабно гляділи на Хмелюка.

— Еті чево стоять?

— По хліб.

— Ах, да! Хліб. Нету севодня. Завтра утром. Скажи....

— Добре.

Хмелюкові не треба було повторювати. Черга вже знала все — вона розплилася по майдані, по вулиці.

7.

Вулиці тонули в темряві. Здавалося, блукаєш невідомим лабіринтом, блукаєш без кінця, без мети, ніколи не знаючи виходу.

Хмелюк не поспішаючи обходив квартал, мов лякався тиші й мертвоти міліційної станиці, де опиниться зараз на самоті. Якийсь, досі незнаний страх причаївся в глибині душі. Що це значить, до чого все йде? Що означають сьогоднішні відвідини двох комісарів НКВД? Вони під'їхали лімузиною до станиці тихо, нечутно і з'явилися в кімнатах так несподівано, що черговий міліціонер навіть не встиг повідомити заздальгідь. Хмелюк був саме між хлопцями на залі. Всі остовпіли, не знаючи, що робити, і сам Хмелюк розгубився, здивований особливою поведінкою відвідувачів. Вони не питали нікого ні про що, вони тільки йшли поволі, придивляючись, з кімнати до кімнати, випробовували кріси, підгортали застелені ліжка, довго

читали список чергувань, що висів на стіні в першій кімнаті.

— Ну, харашо! — прорік нарешті один, у куцій шкіряній куртці. — А хто здесь старший?

— Я, — підступив Хмелюк, салютуючи по-воляцьки.

— Ти? — проговорив якомсь особливо енкаведист, дивлячись на Хмелюка з дивною посмішкою. Щось болюче, зневажливе, нахабне було в ній, аж Хмелюк мимоволі звільнив позу.

— Офіцер?

— Який офіцер? — перепитав Хмелюк.

— Ну, да, поляк.

— Я не поляк. Я був рядовиком у польській армії.

— Ах, да. Рядовик. Харашо. А еті?

— Ті теж.

— Ви полякі ілі кто?

— Ми всі українці, — проговорив поволі Хмелюк, чуючи, що втрачає спокій.

— Ах, да, українці! Все українці. Харашо. Панімаю.

— А знаєте ви, што такое советская власть? А знаєте ви, как этой власті надо служить? Как верно служить? — обіззався нараз другий енкаведист гостро, несподівано.

Хмелюкові похолело на душі. Він згадав на мить розмову з Якимовичем, оповідання невідомого старшини Червоної Армії.

— Ну, что же ви? — повторив енкаведист.

— Да што ти, Альоша? Не пугай! — оззався перший. — Всьо харашо, кругом харашо. То он так, чудак. Пайдьом уже. Проведіте нас.

Хмелюк ішов слухняно за ними. Зупинились на подвір'ї біля авта.

— Ви хто, син селянина, робітника, попа? — запитав несподівано українською мовою перший енкаведист.

— Батько був залізничником.

— Значить, робітник. Живий?

— Ні.

— А в польську армію як ви попали?

— Мобілізували мене.

— А перед війною чим були?

— Студентом Торговельної Академії. Потім став організувати спілку для збору лічних зел.

— Он як. А в міліцію як ви попали?

— Зголосився добровільно. Робити ж щось треба.

— Само собою, треба... як вас звати?

— Хмелюк.

— Отож, товаришу Хмелюк. Пробачте, що потурбували вас, — потис він Хмелюкові руку на прощання.

Авто рушило з легким гурчанням мотора й покотилося за браму. Хмелюк лишився серед подвір'я сам. Із дверей гляділи на нього з цікавістю міліціонери. Хмелюк мов злякався відразу підійти до них, зустрінутись із їх поглядами. Він же мусить щось сказати їм, вияснити. А він зовсім розгубився, не розуміє, що це все значить. Нічого, тільки глибокий неспокій, якась незнана досі тривога в душі.

Обов'язково треба до Якимовича, він піде негайно туди, розкаже про все....

І оце всю днину втратив, кілька разів заходив, а Якимовича нема.

— Невже ж і він пішов, утік за кордон? — питав

себе Хмелюк, блукаючи в темряві вечора вулицями. — Пішов, як пішов Степко, Гонивода, отой незнаний старшина-червоноармієць, як пішли тисячі людей, гнані страхом... Так, він розуміє їх. Сьогодні він, мабуть, уперше відчув весь жах нової дійсності, якої досі не бачив...

На станиці світилося, черговий стояв біля хвіртки мовчазний.

— Ти, Семене? — запитав Хмелюк.

— Я.

— Є що нового?

— Може, і є, погляньте.

Щось хвилююче було в тій відповіді. Хмелюк не допитувався, він швидко подався в спільну кімнату.

Біля стола сиділо кілька хлопців, задуманих, мовчазних. Хмелюк окинув поглядом усе й помітив поскладані на деяких ліжках мундири. Кріси стояли поприпрані до причілков.

— Що це значить? Чиє це? Де хлопці?

— Не знаємо.

— Як же так? — він розумів усе: пішли...

Вийшов поволі до своєї кімнати, присів. Перед ним на столі між писальним приладдям і паперами лежав пакетик. Оце налагодив сьогодні ще ранком. Пачечка цукерків. Для Міри червоний жучок з золотими цяточками. А для Марти? Для Марти віднести б її власність. Отой забутий клаптик шовкової матерії, що його вона дала в перший день знайомства, коли від смерти рятувався. Якимсь безглуздим здалося йому це все тепер, химерним, проминаючим. А може? Може, піти б тепер, нехай. Поговорити ще з Мартою, побачити все... А тоді, остогидло вже так, тоді і він піде,

напевно піде в світи. І Іван пішов! Такий, здавалосьь, непоступливий, твердий, а так тихо, несподівано пішов...

Хтось застукав, відчинив. У дверях став Якимович.

— Це ти? Ну, нарешті, — ввійшов Якимович жваво.

— Іване! — охнув Хмелюк.

— Та що ти дивишся, мов я з гробу встав. Що це, казали, ти двічі приходив стурбований такий? А я, бачиш, на село трохи заскочив, хотів бачити, що воно робить тепер. От, брате, горить, кипить село, придивляється, аж очі видивляє. А помічення які, завваги які. І я до цього не додумався ще, так їдко, так влучно й дотепно характеризують нову владу. Ну, — що ж у тебе нового?

Хмелюкові стало ніяково, майже соромно за себе... Перемагаючи себе, розповів про ранішні відвідини енкаведистів, їхні завваги й розмову на підвір'ї, про втечу більшости міліціонерів.

— Це просто жах! Я не розумію цього всього. Я не можу достосуватись, я зовсім розгубився. Що ж далі буде?

Якимович нечутно сміявся. В його малих очах світила нефальшована веселість.

— Ну, Господи. Ех, ти, провінціє, ех, ти, наївносте! Не даром ти такий за Польщі був, таким і тепер лишився. Та що ж ти думав? Чого ти лякаєшся? І що тобі незрозуміле й несподіване? Мабуть, думав, царюватимеш на своїй станиці, мов і справді в якій республіці із своїми хлопцями, а большевики, респект перед тією республікою маючи, навіть оком туди не закинуть, не те, що ногою стануть. Га, га, га! Ну, Госпо-

ди... Та ж то большевики! А ти де? Ще й досі спиш і думаєш, що весь світ зупинився, на тебе жде. Глянь, Степане, широко на світ, увіходь у життя, пізнавай людей, бо пропадеш...

— Ні, справді, — почав Якимович уже більше стурбовано, тепло. — Я з тобою багато розмовляв, а оце бачу, ти цього не продумав. Ти не розумієш, що діється кругом тебе. Тобі б шукати знайомства, людей, пізнавати їх, особливо тих нових, що прийшли. Ми мусимо злитися з цією масою, уподібнитися до неї, стати такими людьми, як вони, з їх навичками, життєвим стилем, цілою зовнішністю. Інакше нас виловлять легко, як білих зайців, і вигублять безслідно, нещадно. А ти?...

— Я не можу. Повір, Іване, я не можу, — сказав Хмелюк. — Найперше, це все мені чуже, так жахливо чуже, що серце корчиться, замикається. Я не пущу нікого у свій внутрішній світ і не хочу входити в той світ, чужий мені. І я не розумію нічого з того, що діється.

— Ех, ти, індивідуалісте!...

— Зовсім не те. З людьми, з якими я рідний духом, я можу з'єднатися аж до повного самозаперечення. Але це чуже мені, цих людей... я... з ними не маю нічого спільного. Ти подумай... Ця людина говорить російською мовою, чужо, холодно, аж лячно стає. Сміється, що ми поляки, глузує. І нараз забалакав поукраїнськи і тисне тобі дружньо руку... Ну?

— Ну, це... Це, Степане, звичайні прийоми НКВД — більш нічого. Але ж є і справжні люди, наші люди, наші брати...

— Я не можу вірити цьому.

— Там є і хороші, і сильні, такі, Степане, яких у нас мало. Тільки зговоритися з ними не так просто. Серце замикається при зустрічі з ними, їхнє — теж...

— Нехай і так.

— Та що ти? — здивувався Якимович і вмовк, ніби безрадний, ніби надто боляче стало йому. — То, бачиш, — почав він згодом, — може й таке трапитись, як з тобою. Мені здавалося, ти людина інтелігентна, зрозумієш усе, пристосуєшся до нових обставин, працюватимеш та й для нашої справи дещо допоможеш... Але, коли так, тоді тобі вже краще піти теж, куди пішов Степко, Гонивода...

Гнітюча мовчанка запанувала, нестерпно довга. І з кожною секундою, здавалося, все далі розходяться сердечні донині друзі. Все віддаляються їх шляхи, гасне в душі з юних літ виплекана прив'язаність і вірність однодумців, замикається, порожнє серце...

Якимович підвівся. Хмелюк підвівся відразу за ним, майже зляканий.

— Що ти? Сідай ще, — проговорив він, здригнувшись на думку, що Якимович справді покине його, що лишиться він сам у цих стінах, і вже не буде ні одної рідної душі кругом. — Сідай, Іване. Ти не розумій мене зле. Я хотів би, я змагаю, але я сповідаюсь перед гобою, як другом, як важко, лячно мені в цій новій дійсності. Ти ж і сам оповідав, яка вона страшна. Сьогодні я відчув, мов справді величезна сіль смерти напинається, обмотує все, і я в ній, облутаний...

— Ну, це ти вже занадто, — заперечив Якимович. — А ти б пішов у наше село, поглянув, як воно реагує на все, з якою живучістю, відвагою дивиться у

вічі дійсності. Бо, зрештою, Степане, що більше втра-тиш, крім життя? А хіба твоє життя не мало піти отак без пуття, на пропаще?

Хтось застукав стиха, несміливо. Друзі презирнулися. Хмелюк відчинив двері з якимсь острахом і розгубився. Перед ним стояла Марта, в чорному костюмчику, капелюсі, якась особливо поважна.

— Можна? — запитала вона.

— Прошу, дуже прошу, — заговорив поспішно Хмелюк. — Заходьте. Оце мій приятель Якимович, а це . . .

— Я догадуюсь . . . — усміхнувся Якимович. — Догадуюсь. Це, мабуть, твоя, Степане, визволителька. З першого дня багато чував про вас, про вашу долю.

— Чи справді?

— Очевидно. Про відважних людей швидко слава йде . . .

— О, це ви вже безпідставно говорите. Яка ж тут відвага?

— Відвага звичайної людини, без пози, але й без страху порятувати ближнього. Як же вам тепер ведеться, як себе почуваете?

— Знаменито.

— Справді? Навіть знаменито. Бачиш, Степане, є ще й між нами оптимісти.

— При чому тут оптимізм, звичайно, життя. Я хотіла вписатись до університету, але . . . обставини такі, що мусіла шукати праці.

— Цікаво, де саме працюєте?

— У споживчій спілці, яка тепер організується.

— Яцуру випадково знаєте?

— Якже не знати главбуха*) Яцуру? Він же у тій самій конторі.

— Яцура там працює? — здивувався Хмелюк.

— Еге ж.

— А ще хто з вами працює? — питався далі Якимович.

— Різний народ: росіяни, поляки, жиди.

— Інтернаціонал, що? Дуже цікаво. Я радий, що познайомився з вами. Думаю, ще зустрінемося, тоді поговоримо докладніше, може, й мене приймете до себе. Чого ти, Степане, так подивився. Може, прийдеться взятися за мирне діло, а щось робити треба. Так. Я піду, бо часу мало. Значить, Степане, ми поговорили. Кріпись! Підбадьоріть його, а то зовсім пропадає, — гукнув він ще з порога.

— Чи й справді ви так пропадаєте? — засміялась Марта, коли залишились самі. — Чого то?

Вона гляділа весело, спокійно, зовсім не вгадуючи, яка буря в Хмелюковій душі. Тепер, задивившись у цю дівчину, як в образ, він збагнув, як безтямно й глибоко кохає її, несвідомо, може, скриваючи це перед самим собою. Невже вона не бачить цього, неевже він зовсім байдужий їй?

— Та що це ви так дивитесь, ще й мовчите? — запитала дівчина. — Я мушу подякувати вам за сьогоднішній подарунок. Більшої несподіванки ви нам зробити не змогли б. Міра сказала, що ви обіцяли прийти до нас. Ми ждали, ждали, а оце мама прямо виштовхнула мене, щоб я відшукала вас і подякувала.

— Так я цьому маю завдячувати ваш прихід? —

---

*) Головний бухгалтер.

Хмелюк проговорив ці слова, ніби питання і ніби відповідь самому собі. Він вибирав із цигарниці цигарку старанно, не підводячи очей.

— Тоді дозвольте... Я на ваш запит поставлю свій, більш обґрунтований, — заговорила Марта. — Скажіть, чому ви ні разу не відвідали нас досі? Був уже час, і не за горами ми. Чи так роблять приятелі з гарячих днів?

Хмелюк поволі прикурював і глядів, як вугліючі догоряє сірник.

— Яке виправдання ви знайдете на це? — казала далі дівчина, не діждавшись відповіді. — Чи, може, ми образили чим вас?

„До чого ця гра?“ — ось-ось вибухнув би Хмелюк, але стямився, зламав себе й заговорив, не дивлячись на дівчину.

— Ні, Марто... Ви так щиро прийняли мене тоді, вам завдячую своє життя. І цього я не забуваю, думаю, чим віддячитися вам...

— Це балачка, Степане. Віддячитися можна одним — щирістю.

— Щирістю? — Хмелюкові здавалося, що справді скине зараз із себе маску облуди, заговорить щиро про все, що думає, що почуває, чого бажав би. Але він опанував себе: він зрозумів, що це було б безглуздя, глумом.

— Ех, Марто, Марто, — зітхнув він. — Таке це все поплутане...

— Що саме?

— Ось хоча б: хлопці пішли, кинули все, мало що вже й лишилося. І я почуваю себе якось так особли-

Во, дивно в цій новій дійсності. Але... це байдуже.
Що ж нового у вас? Здорові?

— Ми здорові. Тільки за вас журимося.

— За мене?

— Так, за вас. Вам, очевидно, не все відомо ще. І розвідка погана у вас, коли не знаєте, що частина босяків, зловлених під час облави в цегельні, вже на волі.

— Як? На волі? Хіба втекли?

— Може, і втекли, а більш схоже на те, що їх пустили. Найгірше, на волі Яцек, наш спільний знайомий. Прийшов сьогодні, насвистуючи весело, мов вертався з гульби. Зараз таки переказав нам, що тепер усіх тих гайдамаків, того дезертира, що до Рудків сховався, провчить. Вже він на них має спосіб, що не спам'ятаються навіть. Звичайно, це погрози, але такі люди здійснюють погрози, тому мусите бути обережні.

— Ну, тепер я зовсім не розумію, — відізався Хмелюк, видимо схвильований звісткою докраю. — Адже проти них були такі важкі докази. Вони ж нагромадили п'ять авт зброї. Ми це все відшукали, віддали владі. І по цьому всьому їх випускають?

— Різні дива сьогодні бувають, Степане. І на все треба бути приготованим. Це я хотіла вам сказати, бо, може, ваше життя zagrożене, як тоді...

— І чим я віддячусь вам? — запитав зворушено Хмелюк. — Ви, справді, моя опікунка, мій ангел охоронець. Так, Марто, ви мій ангел, — повторив він по волі й ступив крок ближче, ніби хотів пригорнути її. Дівчина стояла перед ним, усміхнена й байдужа, все ще не розуміючи, що вклав він у ці слова.

— Ну, Господи, але ви, Степане, дивні, чудні. Який же тут ангел охоронець? Просто, мусимо один одного рятувати. А ви хіба не порятували б мене в біді?

— Порятував би.

— От, бачите. То я піду вже, — підвелася вона.

— Дозвольте, я проведу вас, — заговорив Хмелюк, — бо темно і... неприємно самому на вулиці.

На вулиці було справді темно й непривітно. Лише зрідка проходили люди. Вікна не ясніли світлом, якось причаєні, щільно закриті.

Хмелюк ішов біля Марти, взяв її легко за руку, і так ішли обоє мовчки, задумано. Іти б так далеко, далеко. Не зупиняючись, піти геть із цього неспокійного краю, вирватись із сітки інтриг, з-поміж чужих людей. Не зустрічатися більше з невідомим завтра, не лякатися підступу й кулі з-за рогу кам'яниці від здичавілих босяків. Хмелюкові привиділась райдужна з'ява, далекий закордон. Там уже сотні знайомих, товаришів, своїх... І пройти, кажуть, не так ще важко, ще кордони хиткі, не закріплені. Взяти б цю дівчину з собою, і вдвох будувати собі там щастя, нове життя. Бо тут, тут безглуздя, тут хаос, тут світ, де все інакше, де право стало неправом і навпаки, де ніколи не знаєш, хто твій приятель, а хто ворог.

Якийсь глибокий, незрозумілий страх раптом огорнув Хмелюка. Знайоме місто видалося чужим, осоружним. Він мусить іти звідси, так, Іван сказав це йому сьогодні просто в вічі. Для нього є два шляхи: або пристосуватися, зжитися з новим оточенням, або піти за кордон, куди пішли інші.

— Марто, — заговорив він згодом. — Ви вдоволені теперішнім життям?

— Ну й питання — звичайно, життя...

— Але все таки ви бажали б іншого, справжнього?

— А хіба це несправжнє?

— Я думаю, спокійнішого, такого, коли... можна жити. Бо тут, тут жах один, тут стане дуже-дуже погано...

— Годі. Все треба перебути, Степане!

— Але є можливості, є вигляди, можна й інакше.

— Як саме?

— Є закордон...

— Ах! — Марта помовчала. Вони зупинились десь на розі вулиці, мабуть, уже недалеко її кам'яниці.

— Там, Марто, все таки не те, що тут, там можна б...

— Я, скажу щиро, ніколи не думала про це і не подумала б. Якесь дивне все це мені й незрозуміле. Чому я мала б іти кудись? Я маю лишитися тут, тут творити собі життя, тут працювати. А ви? Можливо, вам і треба йти, не знаю.

Вона замовкла, і Хмелюк мовчав. Розмова ввірвалася. Розірвалися райдужні пляни, сподівання. Даремне все. Зараз розійдуться, вже, справді, як чужі...

— Ех, Марто, Марто, — проговорив він. — Важко самотньому. У мене нікого, бачите, блуджу сам серед чужих людей, нікуди вертатися, тільки далека родина в мене, і думає людина всяке.

— Тоді я розумію вас. Але не падайте духом. За-

ходьте до нас, хоч і завтра. Поговоримо. Ви можете почувати себе в нас, як у своїй родині. Прийдете?

— Прийду, прийду, Марто, — проговорив Хмелюк, зворушено стискаючи малу теплу руку.

8.

Цих кілька днів пройшло, мов у похміллі, в забутті. Хмелюк дивувався собі, як інакшим бачить світ, як усе стає таким легким, зрозумілим. Кожного вечора йшов він до Рудків і просиджував там годинами, захоплений розмовою й теплою атмосферою, що його оточувала. Марта була ласкава, уважна, така, якою він її уявляв собі. Ще кілька тижнів, зживуться, тоді він зважиться сказати їй правду про свої почування, тоді . . .

Все урвалося, розвіялось несподівано: Павло Максимович повернувся з „командировки”. Хмелюк не зустрів його, але він уявив собі все чітко, слухаючи, як Міра, перестрівши його на вулиці, швидко жебоніла, подаючи враження з учорашнього приїзду Чорненка.

— Вуйко уявляє собі, ми ще спимо, а тут стук-стук. Марта підвелася, щоб поглянути, хто це, а на порозі Чорненко. Марта не впустила його, аж одяглася. То товариш Чорненко лишається вже тут на постійно. Мене до школи пошлють, Марта ще мусить трохи працювати, а взимі певно запишеться на студії. А мама буде вдома.

— Гм, — Хмелюк слухав цього всього і раптом запитав у тон Міриного оповідання: — А що буде робити вуйко Степан?

— Ви? Я . . . я не знаю, я запитаю товариша Чорненка.

— Ні, ти його не питай, — з притиском заперечив Хмелюк, аж дівча здивувалось.

— А чому? Товариш Чорненко багато може зробити.

— Знаю, знаю, — хитнув головою Хмелюк. — Багато ти мені сказала нового й цікавого. Спасибі. Бувай здорова.

— До побачення, вуйку, — сердечно попрощалася дівчинка й шугнула на другий бік вулиці, щоб стрибнути в трамвай. Вона зовсім не здогадувалась, яку бурю внесла в новозбудований Хмелюків світ.

Весь день не знаходив собі Хмелюк спокою, і робота не бралась, хоч треба було подумати, що робити. Сьогодні були знову енкаведисти, знову оглядали все, питали, де решта міліціонерів. Завтра, мабуть, прийде вже хтось із них сюди на постійно, може переведуть міліцію в інше місце, переорганізують.

Вечір прийшов насторожений, темний і порожній. Хмелюк став одягатись, припоясав наган*) і вийшов на подвір'я.

Куди? Куди тепер? До Якимовича? Навіть давній приятель видався нецікавим декляматором оптимізму, якимсь чужим уже. Піти б туди, до Рудків . . . нема сили зустрінутись із ним, з Чорненком. Та й чого зустрічатися, чого мучити себе?

Він пройшов кілька кроків від брами і став біля стовбура каштана. Угорі, в широкій, але вже майже безлистій короні нерівно шуміла мжичка і, спроквола наливаючись, стікали краплі.

У мале, неприслонене вікно падав сніп світла на

---

*) Пістоль.

станичне подвір'я. У цьому світляному промені зрідка виринала постать вартового міліціонера, що розмірено проходив шлях від рогу станиці до брами.

Хмелюк стояв біля стовбура і, супроводячи зором постать вартового, думав, що почати далі. Нараз здалося йому, мов у відхилену браму прослизнулася якась тінь. Спостереження було таке непевне, що Хмелюк насторожився і став вдивлятися. Питьма розкладалася від напруженого вдивляння в химерні тіні, і годі було вирішити, чи це привид, чи хтось непомітно скрадається.

Хмелюк сягнув по електричний ліхтарик і намірився, щоб освітити підозрілу просторінь, коли тінь ворухнулася виразно, мов побільшала, присунулася ближче до нього. У вузькій щілині відхиленої брами з'явилася друга тінь і завмерла притаївшись. Вартовий мигнув у світляному крузі й поволі підходив до брами, повернувся і прокрокував назад. Хмелюк відбезпечив револьвер; ситуація стала ясна. На станицю лагодиться напад, і напасники підсуваються тихо, щоб непомітно усунути вартового. Хмелюк лякався одного, щоб ті не наткнулись на нього, не відкрили його передчасно. Та тіні прикипіли до землі, причаїлись, вижидуючи вартового, щоб, мабуть, у момент, коли обертатиметься, його зліквідувати.

Повільно підходив міліціонер, у світляному крузі на мить з'явилося знайоме обличчя Семена. Ще крок, ще...

Хмелюк цілив у тінь, що ближче нього. Ще крок, ще...

— Стій! — скрикнув він і вистрелив раз-по-раз. Хтось зойкнув перед ним, біля вуха свиснула куля, гуч-

но покрив усе крісовий стріл вартового, один, другий. Із станиці вискочили міліціонери.

— Ловіть! Ловіть! — гукає Хмелюк, освітлюючи ліхтариком якогось невідомого, що, вирвавшись у браму, біг угору вулицею. Міліціонери кинулись за ним навздогін, але швидко загубили його з очей і повернулись.

Хмелюк освітив місце випадку. На землі лежав, розкинувши руки, якийсь босяк у темному вбранні, в кашкеті. Босяк не рухався, і Хмелюк, торкнувшись його рукою, зрозумів, що це вже труп.

— Заберіть його у вартівню, — наказав він.

Убитого забрали. Хмелюк підніс із землі револьвер та гранату, що лежала біля вбитого, і ввійшов у кімнату. Глянувши уважніше на скривавлене обличчя, він остовпів. Перед ним лежав Яцек, той самий, нахабний, зухвалий. Та на його обличчі не було вже сліду знайомої пиhi. Воно, викривлене, застигло злісною машкарою, широко відриті уста напружилися, мов хотіли проковтнути смертний гостинець.

Поли Яцекової блюзи важко звисали вниз. Хмелюк сьгнув рукою в кишені і витягнув три гранати, потім поклав їх назад. Хлопці гляділи на нього мовчки, схвильовані докраю. Хмелюк підійшов до апарату.

— Галло! Ти, Іване?

— Какой Іван? — почувся запит і лайка.

— Пробачте! Це українська міліція?

— Да, да. А вам каво?

Хмелюк здригнувся від цього запиту й від несподіваного відкриття. Та невже ж там уже „ті”?

— Вам каво? — повторився запит.

— Якимовича.

- Ах, Якімовича . . . Галло!
- Ти, Іване?
- Я.
- Слухай, Іване. У мене тут випадок.
- Який випадок? Саме дзвонили, що у вашій дільниці стрілянина. Що це значить?
- Ну, знаєш! Таке трапилось . . . Ми говорили вже про це кілька днів тому . . .
- Ми ні про що не говорили, — чужо й схвилювано відрізав Якімович. Його голос то виринав гучно, то пригасав у слухавці, і Хмелюк напружував слух, щоб почути все.
- Слухай, тут є вбитий . . .
- Вбитий? Хто?
- Яцек.
- Який Яцек? Я не знаю ніякого Яцека.
- Та цей . . .
- Хто?
- Один . . . поляк.
- Ах . . . — Якімович замовк. — Хто вбив? — запитав він по хвилині.
- Він хотів напасти на нашу станицю, я був випадково на подвір'ї й перешкодив йому, і при цьому підстрелив смертельно.
- Гм . . . — Якімович мовчав, далекий і близький. Хмелюк мов бачив його малу фігурку, його обличчя, застигле в серйозній задумі.
- Іване . . .
- Чую, — притакнув Якімович.
- Що далі робити?
- Що? До тебе прийдуть . . .

Хмелюк ждав, але голос Якимовича розвіявся, рубка зааніміла.

— Іване! Іване! Галло!

Ніхто не відзивався.

Міліціонери гляділи на нього, збившись у гурт. На кніх обличчях позначився страх, вони ждали, що скаже їм Хмелюк далі.

— Зараз, хлопці, сюди приїдуть до нас... — проговорив він машинально.

Семен опер кріс об ліжку, він дивився вперто на Хмелюка, і цей погляд глибоко бентежив. Хмелюк підійшов до нього.

— Пане команданте, — заговорив той тихо. — Крайня пора, ви йдіть.

— Куди?

— Ідіть, поки час. Хіба не розумієте, не бачите, що в цього вийде?

— З чого саме?

— Як думаєте, — Семен замовчав. Хмелюк відійшов далі, до дверей, і хлопці супроводили його зором.

Гуркіт мотора за вікном впав у напружену тишу, мов землетрус. Світло прожектора залило подвір'я, в ньому заметушилися люди, висипаючись із машини. Хмелюк подався назад. На порозі виросла висока постать, знайоме вже обличчя комісара Мороза, того, що розмовляв з ним по-українськи, що так дружньо вітався. За ним увійшов Рудін, теж уже знаний.

— Што ето? — запитав Рудін, окинувши зором збілілих міліціонерів. Потім зауважив трупа, придивився уважніше. — А ето што?

— Голошу випадок, — почав Хмелюк.

— Який випадок? — перепитав Мороз. — Хто вбив

того чоловіка? — він нахилився над Яцековим трупом, помацав голову, знищпорив по кишенях і витягнув із пригрудної документи.

— Да . . . Яцек Чегус. Поляк. Рабочий. Гм . . .

— Кто убіл ево? — гостро запитав Рудін.

— Я, — сказав спокійно Хмелюк. — Про це вже зголошено команді. Він хотів напасти на нашу станицю, мабуть, кинути гранату у вікно. Прошу, три має в кишенях, четверта була в нього в руці при нападі. Я саме випадково був у той час на подвір'ї і в рішучий момент перешкодив йому . . .

— Ах, да, — криво засміявся Рудін. — В самий момент. І егот рабочий пагіб. Каторий ето уже?

— Як?

— Ну, так. Мне кажетса, ви сабіраете скальпелі в барьбе с мірним польскім населеніем города.

— Я не розумію . . .

— Не панімае, — розреготався Рудін, звернувшись до Мороза. — І ви тоже не панімаєте? — запитав він міліціонерів і поволі пішов, роздивляючись по кімнатах.

— Справді, дивно, Хмелюк, як ви його так у темноті поцілили, — проговорив Мороз. — Дуже дивно!

— Але ж це зовсім випадково . . .

— Да, да, випадково, — підтвердив Рудін, вертаючись з оглядин. — Пайдьом сейчас. На команде узнаем всьо.

Він вказав рукою перед себе. Хмелюк завагався хвилину, одеревілий. Йому здавалося, що від цього одного руху руки здригнулася велика, всеохоплююча сітка смерти, піднеслась краєм і огорнула його.

Воля! Воля. Один рішучий крок. Нема вже його.

Перед виходом на подвір'ї аж до машини шпалери сірих постатей, миготять багнети. Позаду якесь замішання. Хмелюк оглянувся на мить, ідучи, і догледів, як входили енкаведисти юрбою у станицю, відштовхуючи хлопців, що хотіли вийти на подвір'я.

— Сідайте, товаришу Хмелюк! — проговорив Мороз, вказуючи на темну лімузину, і в цьому титулі „товариш” відчув Хмелюк глибокий глум. Він присів. Біля нього Мороз. Рижий енкаведист повів рушієм. М'яко рушила машина, повернулась круто на подвір'ї і, пригасивши світла, полетіла, мов безкрилий кажан, порожніми вулицями.

Зупинилась на темній вулиці перед якимсь високим будинком. — Вихаді, — сказав рижий. — Ступай, дверь прямо.

Хмелюк роздивлявся, куди саме, але брама, мов казковий Сезам, сама відчинилась у той момент перед ним і, пропустивши його з конвоєм, знову щільно зачинилась.

9.

Марта прокинулась зрання, глянула на годинник. До бюра ще не пора. Пробувала заснути, та сон не приходив. Учорашні події, забуті розмови, людські обличчя плутались у півсні. Дивна токищо ця праця, дей лад у Споживспілці. Хаос, застій. Ніхто не знає, що робити, що буде далі.

— Не журіться, товаришко! Не гарячіться, ще матимете роботи стільки, ще духу не набрались! — це так Яцура, бухгалтер Яцура... В рогових грубих

окулярах, що їх тепер почав носити. Раніше був у міліції, але про те нікому не треба знати. Якимович їй ясно дав зрозуміти, щоб вона зберігала секрет. Дивні люди, загадкові, щось думають, думають своє. Якимович — жива метушлива людина... Все знає, що діється де, всюди пройде. І усмішка на обличчі! Без усмішки не могла б уявити собі його. А Степан, цей вічно задуманий, якийсь дивний... Дивна людина. Ввійшов тоді до них уночі... ховаючись. Багато з цього часу змінилось. Приходив оце до них, кілька вечорів просиджував. Навіть веселий був, ніколи не подумала б, що так жартувати вміє, так бавити дотепами... А оце... знову не приходять... Приїхав Павло... Лишається вже тут, організуватиме шкільну справу десь у місті, чи в районі...

Хтось застукав у браму сильно, настирливо, аж Марта здригнулась. За вікном був ранок, мрячний, нерозгаданий. Хтось чалапав угорі східцями, скрипнула брама, і відразу виросла живою хвилею розмова, потім пронісся лемент, голосіння...

Марта схопилась, одягаючись поспішно. Чомусь згадався їй ранок, коли сховався до них Хмельюк. Невже й сьогодні знову несподіванка, що ними такі багаті стали ці дні? Голосіння й лемент невгавали.

Марта виглянула з кімнати на коридор. Долі сходами сходили дві жінки. Перша голосила розпучливо, заломлюючи руки. Дівчина вражено здригнулася, пізнавши жінку сторожа Яцека, Марисю.

— Що таке сталося? — запитала вона.

— Юж, юж ви його викінчили, — звернулось в її сторону викривлене болем і ненавистю обличчя. — Юж тіштеся, гайдамаки. Ой, Матко Боска! Ой...

Заломлюючи руки, з голосінням Марися щезла у подвір'ї. За нею, грізно блимнувши очима на Марту, пройшла сусідка Ядзя, що перша поспішила принести новину.

— Що там таке? — спитала мама, коли Марта вернула у кімнату. — Вбили кого?

— Яцек. Видно, знову загуляв. Може, порізались ножами, чи пляшкою розбив йому хто голову, то Марися голосить, — відповіла Марта, заспокоюючи маму. Але вона сама схвилювалася. Три дні підряд, виїшовши з арешту, гуляв Яцек. Марта побоювалася, що нападе на них, коли приходив Хмелюк. Передучора зібрав компанію, бешкетували всю ніч і явно погрожували; якби Хмелюк був тут, напевно було б лихо, але він не прийшов...

Дівчина лагодила сніданок і думала, що далі робити, як довідатись про все. Часу мало.

— Міро! Ти підеш зі мною, — заговорила вона, випиваючи швидко каву.

— А то чого? — здивувалася мама.

— Треба... мамо. В мене мало часу, а треба ще заглянути в одне місце. Підемо з Мірою.

— Авжеж, мамо, — вигукнув радісно підліток. — Я піду. Я, може, теж дістану працю. А хіба я не велика вже? Прощу, о! — тут вона стала, прирівнявшись біля Марти.

Пані Рудко з любов'ю гляділа на дочок. Не зважаючи на різницю віку, вони були справді майже рівні. Міра — хистка, тонка, гналася топодиною вгору. Глянувши в її риси, згадувала вона дорогі риси обличчя чоловіка. Залишив їх несподівано, загинувши в катастрофі, залишив беззахисних, безпомічних. Так уже

третій рік... А діти ростуть. Міра висока буде, як і батько відважна. А Марта біля неї, як вона біля чоловіка була, дрібна, чорнява, надто серйозна, як на дівчину.

— Готова, Міро? — питала Марта.

— Готова.

Дівчата тепло попрощалися з матір'ю і швидко вибігли на вулицю. Міра, ідучи, захоплено оповідала про свої пригоди, про те, як учора одна жінка в черзі зомліла, і яким чудом одержала вона кілограм цукру.

— О, це куди? — перервала вона своє оповідання, коли Марта завернула в бічну вуличку, зовсім не так, як чекала Міра. Вони пройшли ще кількасот кроків, і Мірі стало ясно, куди це.

— О, я знаю, знаю, — проголосила вона таємниче, аж спинившись.

— Що знаєш?

— Ми йдемо до вуйка Степана.

— Може, — відповіла Марта, не зупиняючись.

Вуйко Степан! Справді, так назвала його тоді, при першій зустрічі. З цією людиною в'яже її щось. Вуйко Степан!

— А вуйко Степан тебе любить, — додала несподівано Міра.

— Що? — Марта зарум'янилася. — Ти надто мала, щоб про такі справи говорити.

— Але то правда, — боронилося дівча. — Вуйко Степан, коли мене зустріне, то все лише про тебе розпитує, але так, щоб я не догадалася, а я знаю, чого він хоче. А як тепер до нас приходив, то так на тебе дивився. Я до нього говорю, розказую йому про свою суконку, оту, що ти дістала для мене, я говорю, а він

головою помахує, та нічого не розуміє, тільки на тебе дивиться... А я його питаю...

— А ти базікаєш забагато.

— А хіба не можна, коли те все правда? І той товариш Чорненко, він також...

— Міро, я тебе зараз нажену додому, — загрозила Марта.

Від цієї погрози дівча замовкло, хоч багато цікавих зауважень хотілося ще сказати. Але опанувала себе, бо не хотілось повертатися з половини дороги, не побачивши нічого. А побачити довелось справді дивні речі.

Марта ввійшла швидко в браму на станицю міліції, вже знайому Мірі. О, ще й забороняє говорити, — думало дівча, — а прийшла до вуйка Степана. Зараз вийде він.

Але вони зупинилися нерішуче, нашттовхнувшись на енкаведиста, що поглядав на них, тримаючи кріс під пахвою.

— Вам каво?

— Хмелюка, він тут командантом.

— Нет, он здесь не „камандантом“, — відповів глузливо енкаведист. — Єво здесь нет.

— Як нема? — питала Марта.

— Не-ту, — повторив повільно енкаведист.

— А леж він тут був, мусить бути. Я піду спитати хлопців.

— Хлопцоф? — енкаведист беззвучно засміявся, аж Марту пройняло холодом. — Ти хто ему?

— Не ваше діло! — відрубала Марта, і, збагнувши, що Хмелюка тут нема, що скоїлось щось недобре, лагодилася відходити. Але в цей час виглянуло із станиці

кілька облич, а там висипався на подвір'я гурт енкаведистів. Вони підходили й широким кругом обступили дівчат.

— Слушай, это што такое? — спитав один вартового.

— Ета баришня шукае “каманданта”.

— Каво?

— Ну, таво, — енкаведист зробив якийсь загадковий рух.

Енкаведисти розреготалися.

— Слушай, а ти таво каманданта харашо знала? — питав енкаведист, підступивши крок ближче до Марти. Він держав руки в кишенях, шапка зсунулася йому на потилицю, відкриваючи обличчя, колись, мабуть, вродливе, а тепер сіре, зоране слідами хвороб.

— Чоловік твій?

— Ні.

— Ах, да, тепер панімаю, — засміявся енкаведист.

— Мені байдуже, що ви “понімаєте”, — відповіла Марта. — Ви мені скажіть, де ця людина.

— Сматрі, какая бойкая! — підморгнув той. — А на чорта тебе он. Давай другово.

— Не скажете ви, знайду іншу дорогу.

— Ого, — здивувався енкаведист. — Ти тоже такая...

— Яка?

— Іш... — міряв він її, прижмуривши жовтаві очі. — Пайдьом, узнаем больше.

— Куди? — здивувалася дівчина.

— Ідьом, ідьом, — узяв її той за руку.

Від чужого доторку кров ударила Марті в обличчя. Вона гнівно вихопила руку.

— Ви... облиште жартувати, — заговорила вона, обертаючись, щоб відійти. — У мене праця й часу мало. Ходім, Міро.

Вона намірилась іти, але круг енкаведистів не розступався. Мур уніформ стояв непорушно, і, мов граючись у тому крузі з мишею, — примружившись, хитався перед нею енкаведист.

— Іш... галічанка! Сматрі. Палячішкі, афіцеріки — то ейо вкус. На нашево брата не смотріт. Но пашол твой афіцерік к чорту, надо запомніть. Ідьом, узнаєм лучше...

Він узяв її за руку й хоч посміхався, вона відчула, що всі слова будуть даремні, даремні всі прохання, треба слухатись... треба... Вона глянула на сестру. Міра стояла, перелякано гляділа на обличчя незнаних їй людей, на того рябого, що причепився до Марти, все нахабніший. Вона даремно намагалася зрозуміти, чому не випускають їх, куди забирають Марту. Та один погляд сестри вияснив їй усе. Чи не так глянула на неї Марта тоді, коли вуйко Степан утік, а польські вояки робили трус і потім забирали Марту з собою. Той самий наказ: Уважай! Дивись! Рятуй! Ти тепер на моєму місці. Мамі поможи. І мене не забудь...

Дівча причаїлося. Воно глянуло кругом і раптом, побачивши вільне місце між двома енкаведистами, шугнуло туди звично, як робило десятки разів під час ігор на шкільному подвір'ї.

Позад неї розляглися оклики, затупотіли чоботи. Але дівча помчало легкою кішкою через браму, шугнуло між прохожими.

Була несповна восьма, рух найбільший, тому швидко її загубили з очей. Та дівча бігло довго, не

оглядаючись, і лише згодом, втомившись, спинилося. Сердечко билось з бігу й хвилювання. Міра боязко оглянулася, чи й тут не побачить погоні, але люди проходили попри неї байдужі, чужі.

І кого це болить, що ось її сестра вдруге арештована і невідомо, що сталося з вуйком Степаном, і що вона не знає, що далі робити? Найпростіше піти додому й розказати про все мамі. От видумала, — картала себе сама. — Мама! Що ж мама порадить? Тільки плакати буде. І думати шкода, щоб тепер додому йти.

Куди ж тоді? До кого? Хто pomoже?

— А Чорненко!? — прояснилося відразу личко дівчинки. — Хто ж як не він? Бо хай Марта говорить що хоче, а Чорненко теж її любить. Вуйко Степан любить, і товариш Чорненко теж. Він її тоді і відшукав десь у льоху, а то була б з голоду померла, тепер обоє ходять скрізь.

Міра повільно йшла Личаківською й безрадно стала. Це все гаразд. Але де той товариш Чорненко, де його тепер шукати? Десь у якомусь уряді, десь у місті. Але кого спитати?

Перед давнім воєвідством на Підваллі виднівся гурт вояків. Якась парадна частина: всі гладко голені, в нових мундирах, причепурені, співали, мов, справді, настало радісне, щасливе й безтурботне життя. Співали, мов не в великому місті, а на сільській вулиці:

Полюшко, поле, полюшко широке, поле.
Єдут красной армії герої...

Міра станула захоплена, зачарована. Та швидко

спам'яталася. Оці будуть знати, подумала, і, підійшовши до першого скраю червоноармійця, запитала:

— А скажіть, де тут усі уряди?

— Што? — звернулось до Міри незнайоме обличчя:

— Де тут команда...?

— А тобі чого? — запитав уже м'яко українською мовою солдат.

— А ви скажіть...

— То підеш прямо, потім направо, знову прямо. Поняла? — питав солдат, ніби поважно, ніби жартуючи.

Дівча притакнуло й понеслось стрілою вниз Руською на Ринок, на Вали. Та де ж це? — зупинилось...

Воно побрело вже розгублене, щораз сумніше. Кілька разів брала охота стрибнути в трамвай і поїхати назад додому. Бо коли б хоч знала, де той Чорненко працює. А так, тепер роби, що хочеш. Хоч плач. А Марту треба рятувати, вона може пропасти, можуть її вивезти кудись. Хіба не говорили дома, що людей вивозять кудись, що зникають мов під землю?

На розі вулиці стояв дім, двоповерховий, сірий, довгий. Міра йшла попри нього й ураз помітила, що кругом неї нікого; всі прохожі переходять на другий бік вулиці, а тут видно лише попереду самотню постать у мундирі, з найженим багнетом. Солдат, постоявши хвилину, покрокував просто до Міри.

Дівча перейшло на протилежний хідник. Воно окинуло поглядом довгі ряди вікон, пустий пішохід, грізного вартового й чомусь впевнилося, що саме тут оця комендантура, місце, де сидять люди, від яких залежать усі. Але як дістатися туди? Коли б у цю чорну

браму, що напроти. Тільки перебігти двадцять кроків! Двадцять кроків!

Міра слідкувала, як розмірено проходив вартовий попри будинок, повернувся, минув темну браму, пішов далі. Дійде до рога, стане, роздивиться й повернеться знову. Тепер, тепер, поки час . . .

Раз-два-три!

Дівча шугнуло ласичкою просто через вулицю до темної брами. Жах охопив її тільце, бо брама не подавалася. Міра повисла всім тілом на клямці, двері трошки подалися, дівча прослизнуло в малу щілину й опинилося у вестибюлі. Обабіч були двері, напроти сходи. З одних відчинених дверей доносились розмова; якісь двоє говорили грубо, гучно, незрозумілою мовою. Міра, причаївшись у кутку, думала, чи запитати їх про товариша Чорненка. Ні, не питатиме; голоси видалися їй лихі, гнівні.

Міра причаїлась біля одвірка й проскочила на сходи. Її серце билося сполоханою пташкою. Але не зупинялась і легко, нечутно вибігла на горішній коридор. Тут вона безпомічно зупинилась. Обабіч ішли підряд двері: одні, другі, треті . . . Ніде нікого. Куди ж тепер?

Дівча прилягло вухом до перших дверей, та не почуло ні згуку. За другими дверима хтось ніби говорив, ніби щось стукало ритмічно. Міра насторожилася, бо почула з протилежних дверей розмову. Хтось говорив голосно, мов відділяючи кожне слово, хоч зрозуміти було годі. Міра підбігла до цих дверей, склала пальці, щоб застукати . . .

У цю хвилину мова урвалася. Щось гучно хляснуло, розлігся крик несамопитий, проймаючий, мов когось рі-

зали . . . Дівча метнулося тікати, забігло в куток коридору біля сходів, тремтячи, і слухало, як крик і зойк невгавав, ще лячніший.

Та ось він затих. Тишу прорвали чийсь кроки. Вгору сходами, недалеко Міри, пройшли два енкаведисти, зсезли в дверях і повернулись по хвилині, ведучи між собою третього. Дівча гляділо, тремтячи, як цей третій ішов, схиливши голову, і як його підштовхували.

Все ближче вони. Поникла голова піднеслася. Міра побачила багрове залите кров'ю обличчя, ясне волосся. Вид був такий лячний, що дівча зойкнуло й завмерло.

Покинувши змасакровану людину, до Міри підійшов енкаведист. Зовсім, як ті, що обступили їх сьогодні на подвір'ї міліції.

— Ти што? — нахилилось над нею викривлене обличчя, і костисті пальці до болю здавили її руку.

— Ай! Я . . . я . . .

— Ну? — мов гавкнув солдат, ще міцніше тиснучи руку.

Дівча присіло з болю й страху.

— Ти чево тут? — питав солдат. — Кто послал тебе? Ну?

— Я . . . я, — заплакало дівча, — я нічого. Я шукаю товариша Чорненка.

— Какаво Чорненка?

— Товариша Чорненка.

— Какаво Чорненка? — повторив повільно енкаведист. — Кто он?

— То, то Павло Максимович Чорненко. Він до нас приходить, він . . . він десь тут у комендантурі, десь . . . я не знаю, де . . .

— І . . .? Зачем тебе ево?

— Він, він . . . моя сестра . . . він, щоб прийшов до нас, бо моя сестра, моя сестра . . . хвора, — збрехало дівча, чуючи, що цій людині правди сказати не можна.

— Ага! Ех, ти! — звільнилися трохи його руки. — Пайді, узнаєм, — він повів її долі сходами, гукнувши щось другому, що поволік скривавлену людину в бічні двері.

Солдат звів Міру вниз, в якусь кімнату, зачинив двері.

— Ну? — він глядів на заплаканого підлітка й питав, нахилившись близько.

— А тебе нікто сюда не посилав?

— Ні.

— Сама іскать пошла, да?

— Так.

Енкаведист дивився на неї, думаючи, що робити.

— Так ти не знаєш, где тот . . . Чорненко?

— Не знаю. Якби ви допомогли відшукати . . .

— Ну, поможем, — хитнув головою, ніби вже й зовсім добряче енкаведист. — Да-а. А ти где живьош?

Міра сказала свою адресу, енкаведист записав і почав допитувати, де це.

— Харашо, дєвочка, — промовив він згодом, постоявши перед нею. — А тепер ти подождьош немножко. Пайдьом!

Він повів її за собою й зупинився у вузенькій, тісній, як клітка, кімнатці.

— Да, тут і подождьош, — сказав він, причиняючи двері. — Садись, — посміхнувся він і зачинив двері.

Дівча розглянулось здивовано, бо в цій клітці не було ні одного стільчика, ні однієї речі, лише голі стіни

й високо вгорі одне віконце, так високо, що в нього й не виглянеш. А в дверях заскреготів ключ.

— Господи! — Дівча кинулось до дверей, але вони не подалися. Її замкнули. Міра забила у куток, присіла на долівці й заплакала . . .

10

— Вечір добрий! — привітався Чорненко, ставши на порозі. — Ти сама, Марто?

— Сама! — відповіла дівчина, відвернувшись. Вона не пішла йому назустріч, не попросила сідати, стоячи біля вікна, вперто мовчала.

Чорненко зупинився, збентежений її незрозумілою поведінкою.

— Та що це, Марто? Трапилось щось?

— Може, і трапилось, — відповіла, нарешті, дівчина й поволі обернулась до Чорненка.

Її погляд був чужий, відштовхуючий. Чорненко зрозумів: так можна дивитись лише на чужу людину, яка, хоч і стоїть за кілька кроків перед тобою, та далека вона тобі, і даремно говорити, даремно гукати: не докличешся!

Марта, справді, дивилась на Чорненка, мов не було між ними досі знайомства, що вже переходило в ширю дружбу, мов не було розмов, інтимних, хвилюючих, мов не було перших незабутніх хвилин їхньої зустрічі в метушні війни, в загрозі для життя.

— Ну, Марто, — заговорив Чорненко, не сідаючи.
— Коли щось не в лад, то й годі . . . Але що воно?

— А те, що я сьогодні зрозуміла, чим ви є, що ви

несете з собою, сьогодні я відчула, де опинилася, серед яких людей . . .

— Як? — Чорненко мимоволі випростався, поправивши мундир.

— А так. Я бачу, що ми всі опинилися десь у диких степах, де панує насилля, підступ, терор, де права немає, немає вільної людини . . . І ви смієте говорити, що ви несете визволення? Що несете якусь культуру? А ви топчете право, свободу. Ще не оглянулись, а вже заповнюєте тюрми невинними людьми. Ви прийшли визволити нас, про Україну якусь розказуючи! А де вона? А яка вона, коли саме тепер людей, які каралися за неї, кидають у тюрми, а тих, хто мучив і переслідував нас, тепер підносять у почесі, дають владу, право далі знущатись над нами? І все життя стало огидне, страх і облуда на людських обличчях . . . І . . . безодня хамства . . .

Вона зупинилась, чуючи, що нема вже їй стриму, і байдужа їй та людина, що стоїть мовчазно перед нею, чужа, далека, мов розпливалась у тисячній масі . . .

Чорненко стояв, мов без душі. Його очі зробилися скляні, обличчя посіріло. На ньому стали видні всі зморшки, десь заховані досі, і тільки ясніла п'ятикутня кривава зірка над блискучим дашком шапки.

— Да-а, — проказав він згодом. — Да, панянку. Тепер я зрозумів. Заберем своє хамство й підем у наші дикі степи. Цілую ручки, вельмишановна панянку . . .

Він церемонно вклонився, а глибока образа, що спалахнула в його досі безвиразних очах, просочувалася з кожного повільно проказаного слова, з кожного поруху його гордої постаті.

— Пшепрашам, — докинув він, заокруглюючи

жест, і вже пішов до дверей. Випрямлений, суворий, відходив назавжди.

Вона не затримувала його. Від останніх глумливих слів вона теж спалахнула образою, мов хто одшмагав її батогом. — Іде. Нехай іде. Все скінчене. Однаково це було безглузде, якесь вічно напружене їхнє знайомство.

Але він не вийшов. Йому загородила дорогу закутана в хустку постать мами, ставши в дверях . . .

— Боже, то ви, Павле? Я про вас тепер думала. Боже, та що ж нам робити? Не було її? — дивилася вона по кімнаті, мов не довіряючи собі. — Пропала дитина, пропала, Боже! — плач струсив її дрібну постать.

Чорненко стояв розгублений.

— Кого нема? — запитав він глухо, перемагаючи себе.

— Міри! Хіба Марта вам не сказала нічого? Я взагалі не знаю, що тут діється. Щось сталося. Яцєка вбили тої ночі, тепер його жінка прибігає до нас, грозить, аж лячно. Каже, що то все ми винні, що то його вбив той... Хмелюк, що в нас ховався. Та ще вона . . . — мама вказала на Марту, що стояла біля вікна, відвернувшись — . . . прийшла якась дивна, змінена. І сказати не хоче, що воно. І Міри немає, немає дитини. Що ж я тепер зроблю? Та куди ж я піду? Хто мені pomoже?

— Он воно як? А коли ж вона пропала?

— Вийшли обидві вранці з Мартою. З того часу її не було. А що там було, не знаю. Марто, та що з тобою? — запитала вона стривожено, бачачи, як дівчина присіла на ліжку, закривши обличчя руками.

І Чорненко мовчав, він знову механічним рухом поправив мундир, мов збираючися відходити, і тільки ма-

ма, що стояла перед ним, молитовно зложивши руки, загороджувала йому шлях.

Потім, не стукаючи навіть, увійшов хтось інший. Поява нової особи була настільки несподівана, що всі остовпіли. У дверях стояв високий енкаведист у куцй, шкур'яній куртці.

— Добрий вечір! — привітався він, налюбувавшись заклопотанням господарів. — Чи я добре попав? Тут живуть Рудки?

— Тут, — озвалася мати, легше зітхнувши на звук рідної мови.

— Да. А це дочка ваша? — питав він, дивлячися на Марту, що з несподіванки навіть не підвелася з ліжка.

— От і хорошо, що попав, куди треба. Саме добре попав, товаришу Чорненко. Ви будете товариш Чорненко?

— Да, — підтвердив Чорненко зовсім розгублено. — В чом дело?

— Діло — як діло, а от де ваша друга дочка? — звернувся енкаведист до матері. Ця злякалась: хто та людина, що знає про все, про всіх, хоч вони її ніколи не бачили на очі? Невже він знає і про Міру?

— Ви знаєте, де вона? — запитала вона, склавши руки.

— А ви не знаєте?

— Не знаємо. Я вже її скрізь шукала і не знайшла. Пропала дитина, пропала.

— Погане діло. Да-а. Ну, а куди ви її послали?

— Нікуди...

— Як нікуди? — примружив очі енкаведист.

— Це я послала її, — промовила нарешті Марта.

— Ага. А мати нічого про те й не знає, — посміх-

нувся енкаведист. — А чом же так, що товариш Чорненко тут, а її нема?

— Не знаю. Товариш Чорненко прийшов сам. А вона, мабуть, не могла його відшукати.

— Боже. Та що ви говорите? Та чому ти, Марто, цього мені не сказала? Ви знаєте, де вона? — звернулася вона до енкаведиста. — Скажіть, прошу вас, я піду, я відшукаю її...

— Харашо, мамаша, дочка ваша есть. Да. Тільки вдруге не посылайте нікуди, а то пропаде справді... А ще, коли посылаючи, адреси не дадуть. Да-а... А ви, товаришу Чорненко, де то тепер?

— Приділений до відділу народівіти.

— Ага, народівіти? — енкаведист похитнув головою, ніби щось обмірковуючи. Потім розглянувся по бідній обстановці й під загальну мовчанку проговорив:

— Дочка ваша в нас. Вдруге не одпускайте так, бо шляється чорт-зна куди. Да-а. Підем, мамаша?

— Мамо, я піду, — ворухнулася дівчина, беручи одяг.

— Ні, ні! — заперечила мати. — Ти не підеш, піду я сама. Ще й ти пропадеш. Сиди тут, пождіть з Павлом, поки вернемось.

Скрип дверей, стукіт кроків завмер. У кімнаті запанувала тиша, мов не було нікого. Тиша й мовчанка видовжувались, хоч двоє молодих людей стояли в кількох кроках відстані одне від одного.

Безсило присіла дівчина біля бічного столика, де розкидані її небагаті цяцьки, прикраси та знімки, розгорнений лист від приятельки. Одержала його тиждень тому, хтось приніс його, передав „через чем-

ність". Глум і зневага були в цьому листі від недавньої приятельки. Мовляв, довідалася, що вона, Марта, швидко зробить кар'єру, з військовими перебуваючи. Тільки пригадується „Катерина”...

„Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями...”

Читала вперше цього листа з посмішкою. Навіть не погнівалася: таке це все видалося їй кумедне. Наївна Ніна, повторює за всіма. „Москалі. Руські”. Так і говорять усі про цю армію, про ті тисячі, що прийшли сюди з новим правом, новою мовою, новими звичаями. Але хіба Павло москаль? Павло?!

Марті, мов живі, стали перед очима перші хвилини їх знайомства, перша зустріч у льоху Цитаделі, де ждала смерти. Як здавалось їй тоді, що про неї забули всі, що, може, так доведеться й померти з голоду. І раптом заскреготів ключ у дверях. На порозі з'явився вояк у досі ще не баченій советській уніформі.

— Го-ого! А ти здесь чого? — пролунав густий бас.

— Я тут жду смерти, — відповіла тоді вона.

— Смерти? О, ще жити пора! — проговорив він рідною мовою, подав їй руку і вивів на світ. Все потім склалося так просто. Чорненко прийшов раз-другий. У нього ж тут ніяких знайомств. Він в армію недавно змобілізований, а так учитель у десятирічці на Полтавщині. У нього там мати й сестри. При цьому Чорненко витягав дешевого портфеля, виймав звідти сірі фотокартки.

— Оце мама. А оце сестра, — показував він, і Марта вдивлялась жадібно в слабій світлотіні. Із фотокартки гляділо на неї добряче обличчя літньої

жінки, біля неї серйозне, дівоче. Дівчина з косами, в волоссі квітка, сорочка вишита.

— Це Маруся. Подібна до тебе, — говорив Павло, сміючись.

— Ой, справді! Ще скажеш, що сестри ми!

— Чому б ні? Можуть бути й сестри.

— А це що? Ваша хата?

— Це колгоспні будинки.

— Вони в колгоспі?

— Еге ж.

— І як їм живеться? Бо в нас розказують різне про ті колгоспні гаразди.

— Поїдь, побачиш, — говорив Чорненко якимсь нерозгадано.

„Козаче, соколе, візьми мене із собою на Україну далеку...” — заспівала Марта, і справді стало все так зворушливо рідне від цієї пісні.

— Та й не далека вона така! — засміявся Павло.
— Не далека. Вона і тут...

І що це сталося?

Щось лячне, щось незвичайне скоїлося сьогодні. Сьогодні вона забула про все те, сьогодні бачила перед собою лише чужу людину. Бездушного автомата з кривавою зіркою на чолі.

Чорненко ступив крок. Його вояцькі чоботи закрипіли важко.

— Де, відходить таки.

Але він не пішов. Він заговорив несподівано. І нути було, як важко було йому починати цю мову.

— Слухай, Марто. Ти скажи одне: ти чого поситала Міру по мене? Що це було з тобою?

Дівчина не відповідала. Недавно кинені образ-

ліві назви й глумливе прощання згадалося знову чітко, ніби ніколи непростенні, на вічну розлуку.

— А хіба тобі важно, що зі мною було? — запитала вона згодом.

— Да, — проказав Чорненко, помовчавши. — Знай, Марто, я панькатися, гладко поводитися та розмовляти не вмію. Я говоритиму просто, та все скажу. Діло нерозумне. Я бачу, що воно не все гаразд біля нас. Хочеш, скажи, що воно, не хочеш, не допитуватимусь більш.

Вона відчула з його голосу, що тепер справді рішається все. Що ще хвилина, і розійдуться, щоб не зустрінутись уже більш ніколи. І якось так жалко стало нараз себе самої, по незвичайних, важких переживаннях почула себе такою кволою, зламанною, безпорадною, аж сльози набігли самі, непрохані. На раз забажалось, щоб ця людина стала їй знову рідною, близькою...

— Павле, — промовила вона, обернувшись, і плач перервав її мову. — Ах, коли б ти знав, що пережила я сьогодні. Сьогодні я зустрінулась віч-на-віч із новим ладом, і прости, коли так говорила. Але мені інакше годі, я ще тепер тремчу, горю на саму згадку...

— Куди ж ти попала?

— До НКВД.

— Ах... — Чорненко замовк, вражений цією вісткою.

— Павле, це жах. Ці люди, ці „сторожі ладу”... Таке переживаю вперше, щоб якась нахабна, брудна рука торкнулася мене, щоб... — вона знову тихо

заплакала. Чорненко стояв біля неї без слова, збагнувши відразу все.

— Як ти туди попала? — запитав він згодом.

— Ранком довідалася, що вбили нашого сторожа Яцека. Я хотіла зайти в міліцію, запитати, побачити, як воно. Хмелюка там я вже не знайшла, на станіці господарило НКВД. Мене взяли на допит і... ах... я не знаю, як я ще знайшла в собі стільки сили вирватись...

Чорненко мовчав, його обличчя стало понуро-грозове. Видно було, як у нього кипить у душі.

— А що з Мірою? — запитав він м'яко.

— Міра була зі мною. Вона втекла й пішла, мабуть, шукати тебе, щоб порятував мене, а не знала, де живеш...

— Он воно як! — чорненко раптом присів біля стола, скинув шапку, затих, глибоко задумавшись.

— Павле, — проговорила дівчина після довгої мовчанки. — Павле, невже цей лад такий усюди? Невже в ньому доведеться жити?

Чорненко нервово затарабанив пальцями по столі. Він не відповідав, мов і не мав чого відповідати. Потім глянув на неї, очі в нього були ніби скляні, ніби вкриті сльозою.

— Різно доводиться жити, Марто. Але все ж колись стане жити краще, зовсім добре, як годиться такій розумній істоті, якою є людина.

— Може, й так, якщо вірити в людину. Але коли? Коли це буде? І що робити тепер? Що порадити, щоб не каралися невинні? Павле, я думаю, може, ти щось тут допоможеш.

— У чому?

— Арештували Хмелюка.

— Якого Хмелюка?

— Ну, оцього . . . вояка, що сховався до нас уночі, що потім був у нас, як ти вперше зайшов.

— Ах, цей арештований? Жаль . . .

— Так, він був міліціонером. Може, ти довідався б ближче, що воно.

Чорненко помовчав.

— Ну, нехай . . . поспробую, — відповів він згодом. — Хоч це не гаразд, Марто, коли надто багато про людину, тобто про нас, знатимуть, надто часто зустрічатимуть. Ти розумієш мене? — підвівся він уже дещо схвильовано. — Зрозумієш незабаром . . . А це вони, мабуть . . .

Марта підбігла до дверей, відчинила. Верталася справді мама, ведучи поперед себе Міру.

11.

З бюро Споживспілки виходили останні працівники. Вера Мойсеевна ще причепурювалась, накладаючи фарбу на розхилені і без того помітні уста, а Ванда Сікорчик, телерішня її приятелька, стояла біля неї, чекаючи. На її вродливому личку блукала посмішка, зневажлива, та зручно прихована.

„Всюду жизнь привітлива, хороша”, — затягла Вера, подивляючи в ручному дзеркалі яркий кармін на своїх губах.

— Ну, ну, але ходзь, ходзь, — перервала їй Ванда нетерпеливо.

— Веш, в „Аполло” іграють „Весьольне ребята”, — заговорила, не збентежившись, Вера.

— Пуйде. Але ходзьми юж. Товажиш Скулін чека.

— В самом деле, — схопилася Вера Мойсеєвна. — Хей, товарищ Скулін. О, он ещо здесь! — гукнула врадвано, заглянувши в другу кімнату.

Нарешті вони вийшли.

Марта складала останні папери, „щоти”^{*)}). Вона також намірилась відходити, але хтось гукнув її. Оглянулась. На порозі сусідньої кімнати стояв Яцура, мовчазний, тихий Яцура — єдина знайома людина серед цієї гущі безконечно чужих людей. За грубими, роговими окулярами ховались Яцурині очі, рідка чуприна опадала по боках. Він був одягнений у довгу, трохи завелику на нього, советського крою блюзу з чорного сукна, такі ж штани. Синя сорочка, без краватки, зливалась з одягом, і ось стояв Яцура непомітний, безпретенсійний, аж не хотілось вірити, що це та людина, про яку розказував Якимович, що це недавній член української міліції, що він знає таємницю не однієї справи.

— Я на хвилиночку, товаришко Марто, — заговорив він, розглянувшись по пустих кімнатах. — А втім, ми можемо з чильности продовжувати якусь роботу. Наприклад, вправи на „щотах”. Опанували ви вже це мистецтво? — питав він, кладучи перед нею новенькі, поліровані „щоти”. — Додайте мені ось цю колонку чисел.

Дівчина на хвилину завагалась, вона не розуміла цього всього, аж він мусів сказати просто:

— Ви сідайте й числіть. При цьому поговоримо

---

*) Лічальник.

про дещо. Так. Починаємо. Пересувайте галки... що вам відомо про дальшу долю наших спільних друзів?

— Нічого, зовсім нічого не знаю, — відповіла дівчина над міру схвильовано, покинувши гру „щотами”.

— Числіть, числіть. Так.

— А арештований ще хто, крім Хмелюка? — запитала вона.

— Арештований Якимович.

— Якимович? — зойкнула дівчина.

— Так. Це... болючий удар, бо ми лишились без... поради. А ви нічого не можете? Отой ваш знайомий червоноармієць чи що...

— Чорненко?

— Еге ж, Чорненко, він не може провідати дещо ближче?

— Я саме його про те просила, але він уже довго не приходить.

— Він хто? Ви знаєте, що думає та людина?

— Мені здається, що знаю...

Ні, дівчина ніби побачила раптом, що не знає гаразд цієї людини. Ніби все гаразд, ніби дружили, але після останньої бурхливої розмови, хоч усе закінчилося щасливо, хоч розійшлись примирені, немов урвалася якась струна. Павло, може, вже й зовсім не прийде.

— Мені важко сказати, — промовила дівчина. — Він такий іноді дивний. Та... хіба не відчуваєте того самого? Ці люди... в советському мундирі, червона зірка на шалці, мова така... і думають не так.

— Ось маєш! І ви наткнулись на те саме! — застукотів Яцура галками. — Перші позначки явища, яке ще довго приносить клопоти. Ви відчуваєте в зустрічі з підсоветськими українцями, що в них дещо не так, як

ви привикли бачити, а вони точнісінько так думають про вас, про вашу ніби польську зовнішність. Трішки болюча ота зустріч, по віках роз'єднання, болюча, бо ми ідеалізували одні одних взаємно, а дійсність, відомо, не завжди подібна до ідеалу. Але, ви хіба знайдете в собі стільки сили, щоб стати понад цим усім, щоб перебороти себе і знайти дорогу до поєднання і повного розуміння. Любов могла б тут багато допомогти.

Дівчина зашарілась від цих слів.

— Чим швидше пізнаємо одні одних, тим краще, — продовжував Яцура, немов не помітивши того. — Тож дружіть, Марто, дружіть з тією людиною, бо в нас так мало дружби, а так багато чужини. Те я й хотів вам сказати. І, підсумовуючи колонку чисел, заокруглимо. Коли ближче пізнаєте цю людину, не забудьте й мене познайомити з ним. А довідаєтесь щонебудь про долю наших друзів, теж зразу скажіть, тільки зручно, бо тут уже приглядаються...

— Добре, — тихо відповіла дівчина.

— Так наша сьогоднішня лекція рахування на „щотах” закінчена. Ви виходите перші...

Суботній день яснів, пізньоосінній і холодно-погідний. Марта йшла вулицями, здавалось, без мети. Вона передумувала розмову з Яцурою, хвилювалась. — „Любов багато тут могла б допомогти”. — Любов. А чи справді любов в'яже її з тією людиною, з Чорненком? Що буде, коли Чорненко не прийде вже більше? Жалітиме вона?

„Вільна Україна” — пенць гроши! „Вільна Україна” — пенць гроши! — вигукнув раптом біля неї вличник, пробігаючи з найновішим виданням газети.

Крик вуличника летів над товпою, віддалявся, затих десь на повороті другої вулиці...

Між проходимими часто жовтіли військові мундири, настирливо, загороджуючи дорогу, заглядали в обличчя солдати, кидаючи соковиті завваги на адресу дівчини. А потім хтось гукнув по імені. Підвела очі, оглянулась: до неї підходив Чорненко.

— Здорова, Марто. Додому?

— Так.

— Проведу.

— Прошу... А довго не було тебе...

— Діла різні.

— Знаєш що нового?

— Може, та не тут розказувати... Ходім.

Вони вийшли з середмістя на тихі вулички, під кладовище. Чорненко йшов, помовчуючи, а дівчина намагалася розгадати з його обличчя, що думає він насправді? Змінився від останньої розмови, чи дружитиме?

— Да-а, Марто, — почав Чорненко, коли кругом стало вже зовсім пусто. — Я дотримав слова, питав про того, арештованого. Справа погана... Це, бачиш, вплутано багато людей, отих з міліції. І краще б про такі речі не питати...

— За віщо ж це?

— Арештували всіх за приналежність до націоналістичної організації, яка хотіла захопити город у свої руки.

— Та що ти? — здивувалась дівчина.

— Стривай. Це закидають усім. А тому...

— Хмельюкові...

— ... да, в нього злочинне вбивство. Він застрелив робітника-поляка і сам признався у злочині.

— Павле, та це ж безглуздя! Ти знаєш, про кого мова, хто той робітник-поляк. Це ж сторож нашої кам'яниці, Яцек, страшний шовініст. Це ж він навів на нас польську військову жандармерію, яка забрала мене. Це ж він ховав зброю в одній цегельні. Наша міліція відкрила саме сховок, при цьому зловлено самого Яцека і ще кількох його співробітників. Їх віддано владі разом із усією зброєю.

— Іменно, іменно, — хитнув головою Чорненко. — Діло йде про цю зброю. В НКВД є точні відомості що не всю зброю віддано, а лише частину. Решту міліція заховала десь для себе. Так заявили оті зловлені поляки...

— Огидна провокація і брехня! — вигукнула дівчина. Вона зрозуміла тепер, як жахливо поплутані такі, здавалось, прості й ясні речі, і що ніхто вже не допоможе їй, ніхто не вірить. Навіть Павло. — Невже ж ти віриш у те? — запитала вона мимоволі.

— Що ж я? Діло в руках НКВД, і не дуже годиться цими справами цікавитись.

— Боже, який жах у світі, — говорила дівчина, зламана, ніби до себе самої. — Отой Яцек — справжній тип міського хулігана. Я не розумію, чому його випустили, коли він провинився проти закону, коли діяв на шкоду влади. А він, як тільки вернувся з тюрми, то зараз заявив явно-славно, що з Хмелюком і „тими гайдамаками” розправиться. І дійсно, готував напад на станицю. При ньому знайдено три гранати, коли внесли на вартівню його трупа. Один міліціонер розказав мені про все докладно. І тепер виходить, що

Хмельюк убив невинного робітника. Я не можу зрозуміти, як це можливо?

— Ет! — махнув рукою Чорненко. — Ка-зна-що!

— Чому ка-зна-що? — здивувалась дівчина, з недовір'ям приглядаючись Чорненкові.

— Само собою. Просто порахунки між фашистами.

Дівчина стояла хвилину без слова, ніби не розуміла сказаного.

— Ти так думаєш про ці справи? — запитала вона.

— Ясно, що так.

Дівчина змовкла; вони стали йти, невідомо чому й куди... Їй здалося, що хтось чужий далекий ступає поруч неї, зовсім чужий. Так це мав би бути отой Чорненко, що врятував їй життя, що в нього сестра зовсім така як вона — оцей полтавчанин, з самого серця далекої, омріяної України, яку бачила в снах? Отой рідний брат, що прийшов визволити їх з польського ярма, від гнету й несправедливості?

Дівчина урвала нитку настирливих запитів, що снувалися б у нескінчене, і раптом, несподівано й для самої себе, запитала, спинившись.

— Павле, ти українець?

Чорненко щиро здивувався.

— Що це ти? Само собою.

— Ні, — хитала дівчина головою. — Ти не українець. Ти, правда, ще говориш українською мовою, ти зі славної Полтавщини, і більш нічого. Але ти не українець!.. Бо коли б ти ним був, ти не міг би сказати такого, як оце, ти спалахнув би обуренням, ти поміг би, або бодай висловив би співчуття. Але в

тебе вмерло вже українське серце, і тому тобі байдужі вже терпіння твого брата. Ти вже інакше ділиш людей, хто ближчий тобі з них...

— Іменно! Іменно! — перервав її Чорненко. — А ви, мабуть, тільки того українцем і називаєте, хто горить ненавистю до людини іншої національності, хто деклямує на кожному кроці про свій народ. Да, да! І зразу на ножі! Стрілятися! Отаке бачу тут! І від цих націоналістичних дурощів гидко. І тому не питай мене, чи я українець.

— А однак питатиму, — озвалась зухвало дівчина. — Націоналістичні дурощі? Гидко, бо на ножі люди йдуть! Стріляються. А ти глянь, ти скажи, хто йде? Ми? Ідемо на чийсь землю? Толчемо чийсь права, несемо комусь поневолення? Чи обороняємось тільки на своєму? І ти скажи, який зміст вкладають у поняття своєї національності, наприклад, росіяни, поляки, жиди? Промовчують свою національність? Ховаються з нею соромливо, що їй не вгадаєш, хто то такий по племені? Чи на кожному кроці не дають тобі відчуття, що вони саме росіяни, поляки, що вони щось краще, що вони родились на те, щоб панувати? А ми серед вовчої зграї, як смирні ягнята, станем проповідувати мир, гидуватимем кров'ю і насиллям? Захоплять кого з нас, пожеруть з кісточками, навіть не крикнемо, не запротестуємо! Ніяково ж зі своїми національними почуваннями, з націоналістичними дурощами!..

— А ти ними зовсім охоплена! — заговорив Чорненко. — На простій дорозі до них...

— І знаєш, — перервала дівчина, — цією дорогою піду до кінця, і такою націоналісткою буду зав-

жди. Бо нема в цьому почуванні нічого більше, крім хрустально-чистої любови до свого народу і бажання, щоб цей народ не був слугою інших, але щоб дійсно став рівним між усіма народами. Більш нічого! Ну, як же по-твоєму, злочинні ці почування?

— Ех, Марто, Марто, — Чорненко закурював цигарку, затягався димом. Його червоноармійська шапка підсунена нетерплячим рухом, відкрила його високе чоло, зморщене в напрузі думки. — Палкати, не сподівався! А хіба ти думаєш, що я не прагну цього ж, щоб вільними й рівними ми були між іншими? Але...

Він зупинився багатомовно, наче завагався на хвилину, чи говорити далі.

— Мабуть, інші шляхи вибрали ми до однієї мети! — промовив він. — Бо ні рівні, ні вільні, по-моєму, не будемо, поки на ділі не станемо такі, як інші народи, освічені, культурні, з живим почуттям загального, громадського. І хоч як важко, але я радію, коли бачу, як тисячі нашої молоді здобувають знання, як розвиваємось, розгортаємось... Змінюється Україна. Боляче. Страшно... Але на ній вирости заводи, потужні електровні, індустрія, але її народ тепер загартований, нездоланий... І нам треба неодмінно перейти цей важкий етап. А потім — усе буде гаразд!

— Такі твої думки, — перервала мовчанку дівчина. — Хочу зрозуміти тебе. Так, незвичайні ці думки. Не знаю... Не можу схопити того всього... Не можу... Може, на добро воно. Але хіба, по-твоєму, на добро те, що діється тут? У цьому короткому часі наші товариства, підприємства, організації розгром-

лені. Всюди москалі, поляки, жиди, їх голос, їх право. А наших найкращих виловлюють, арештують без ніяких основ... А ви, брати, вас не бачу, не відчуваю вашого існування, помічної української руки. Яким же дивом постане раптом наше? Невже, по-твоєму, так добре, як оце тепер діється?

— Так чого ж ти хочеш, Марто? — запитав Чорненко, роззброєний її настирливістю.

— Чого? — перепитала дівчина. — Гаразд! Я скажу тобі сьогодні щиро, скажу, мабуть, те, що почувують сотні й тисячі. Хочемо вашої братньої руки. Ти, мабуть, не зрозумієш ніколи, з яким тремтінням сердець ми зустрічали вас. Між тисячами облич, серед повені націй, що йшли в советській армії, виловлювали ми вас, відшукували; кожне зачуте українське слово електризувало нас, захоплювало безконечно, в оп'янінні. Це ж ішли рідні брати! Ми знали про советську дійсність, але все ж не вірилось, що вона може так глибоко змінити все, що ми не пізнаємо себе. А тепер... тепер ми ніби справді не пізнаємо себе. Ми рідко чуємо рідну мову, а коли почуємо її, не порозуміємось нею. Ми збентежені і розгублені. Так не хотілось би, щоб ми дивилися на вас, як на зрусифікований безобличний колектив, а ви на нас, як на спольонізовану вітку народу... Ти розумієш, як це трагічно, коли між нами така розмова, як ось сьогодні, як сумно...

Дівчина замовкла, зламана. І Чорненко мовчав вперто, він дивився кудись понад неї, немов не слухав, не розумів її щирої мови.

Від далекого кладовища надходили пустою ву-

личкою два солдати, порівнялися з мовчазною парою, придивляючись із цікавістю, пройшли...

— Да, такі то діла, — промовив тепер нарешті Чорненко, а голос його був м'який, теплий. — Це, Марто, сказано все щиро, дуже щиро. Я, признаюсь, вперше говорю про такі справи. І так, як оце... І молю тебе, не говори більше про те...

— А коли говоритиму?

— Мало пуття з того буде, тільки лиха багато. Ех, дівчино, дівчино! Ти думаєш, що мені це все бай-дуже, що я глухий і сліпий, що ще я не бачу, що діється, не бачу тієї несправедливости і неправди, що... — він, здавалось, ось-ось заговорить нестримно і скаже все, що досі покривалось мовчанкою. Але він урвав раптом і спохмурнів, став суворий, а в тій суворості, в його мові, коли заговорив згодом, бри-ніла ніжність і тривога-турбота. — Марто, ти не зна-єш, як легко попасти через зайве слівце. Хочеш лиха мені і собі?

— Ніколи...

— Тоді дай мені слово, що не говоритимеш більше ні з ким про ці справи. Для нашого добра. Хоч деякий час. Тоді побачиш сама, тоді зрозумієш. А не послухаєш, що ж... Я боюсь за тебе, за себе... Бо нічого не зробимо, а потрапимо туди, куди попались твої... знайомі.

— Алеж це безглуздя, таке життя!

— Марто, — Чорненко взяв її руку і стиснув зворушено. — Ти зробиш це для мене, для нас...

Дівчина притакнула, полонена силою його про-ханья.

Мабуть, так почуває себе норець, коли пірне в морську глибину, як почував себе Хмелюк, опинившись після гарячкових днів у самотній самотності. Великі верстви хвиль, що проковтнули його, надавлювали тепер усією силою звідусіль, не пропускали ні одного звуку, ні одного промінчика.

Хмелюк задихався, немов злучений із зовнішнім світом лише вузьким диховим проводом. Хтось надавить його вгорі, перерве, і від напруги розірвуться легені, він задушиться, залишиться на тому дні навіки.

У мороці оживав тимчасом довколишній світ, відчинялися печери, просковзували, снувались тіні, кошлаті примари. Липка й цупка рука поліпа брала його за руку й вела лябіринтом кудись на допити, безконечні, виснажуючі, диявольські... Він не розумів цього світу, не будиши ще в тюрмі, не мав уявлення про цю систему, він плутався в зізнаннях, заперечував, присягався, кляв, потім під цинічними посмішками надовго замовкав. Його били тоді люто, безжалісно, потім виносили непритомного. І лише в камері, прокинувшись від холоду, він поволі усвідомляв своє положення. У темряві ночі, в тиші він гостро відчував, що лежить на глухому морському дні, безсилий, нікчемний, оплетений сіткою інтриг, провокацій, безглуздох обвинувачень.

Жах здавлював його за горло, він метався, під-

водився і знову падав. Ніколи вже, мабуть, не побачить він світу, людей, волі.

У сіряві камери Хмелюк пригасав, він сивів, збагнувши безглуздя своєї долі, всього життя. Снівся в маренні білий будиночок під черепицею біля колії, батько з жовтим, поморщеним обличчям і втомленими очима, що безрадісно виглядали з-під дашка залізничної шапки. Дебела, вічно в роботі похилена мати, молодші брати, сестри. Щодня проходив попри їхній дім поїзд і, важко сопучи, пополудні вертався в міжгір'я. Малим хлоп'ям ставав біля рампи з червоною хоруговкою в руці і, ні зморгнувши, приймав овації пасажирів, захоплених малим службовцем.

Потім кожного ранку їхав тим самим поїздом униз до міста, в гімназію, і вертався звідти пополудні, втомлений і радий із своїх успіхів...

Білий будиночок із черепицею відплив у минуле, не стало дорогих облич батька й матері. Хмелюк пішов у світ. Він мріяв створити торговельне підприємство, тому вписався на Торговельну Академію, знайомився з купецтвом і з новим рухом серед суспільности, що завзято розбудовувала власне економічне життя.

Чи його спілка для збірки лікувальних рослин, що стала здобувати собі ім'я, могла стати дійсно поважною фірмою? Куди дійшли б вони, коли б не війна? Її зустрів Хмелюк як щось незрозуміле, бо хоч як багато говорилося про її можливість, не вірив, що вона може прийти. Тому й розгубився зовсім, тому, захопивши його в свій крутіж, кидала вона ним мов вода зірваним човном.

І оце кінчається остання глава його життєпису.

Це глава про життя і смерть, що мінялися, переплутувалися, манили себе, граючись у піжмурки. Або... це була глава про одну дівчину. Так, цей час наповнила собою Марта. Коли б не вона, не жив би, мабуть. Коли б не вона, вже давно помандрував би до своїх. Або, найпевніше, пішов би туди, за кордон. Він же так чітко бачив і почував, до чого йде, він лише не міг зважитися кинути це все. Що здержувало його тоді? Тільки вона, Марта... Мріяв вийти за кордон з нею, не вдалась ця недоречна комбінація, то й уже не знав, що почати... А треба було йти...

Бо чим вона є, зрештою, для нього, ця дівчина? Звичайною знайомою людиною, що її довелось зустрінути в особливих обставинах, тому, може, з більшим почуттям можна її згадувати чи зустрінутися колись. Але між ними не було ні словечка про інтимні почування, про дружбу. Вона не обманювала його, вона...

Раптом згадувався Чорненко, як уперше зайшов до Рудків, щоб потім стати їх щоденним гостем, приятелем. Ревнощі прокинулися каламутні, глухі. Хмелюк відчув тепер, як безтямно тужить за цією дівчиною і як безповоротно її втратив. Між ними шірва — вони не побачаться вже ніколи.

А може? Може? Це мов гра долі. Вона врятувала його тоді, вона може це й тепер. Коли б тільки не була.

Клаптик шовкової матерії шелестів у Хмелюкових руках, закинутий випадково в кишеню. Мартина хустка, неповернута досі, стала мов талісман. Він розгортав її і пестив, мріючи. Марта! Її невичерпна енергія, її серйозність. Нехай, нехай навіть не лю-

бить його, нехай подружилась з Чорненком, але вона не забуде його, вона допоможе йому. Поможеш!

Але яким чудом, як вирватися з цього дна?

Поява Мороза внесла бурю в притихлі тюремні дні. Високий, поставний, спинився на східцях Хмелюкової камери, примружуючи очі, ніби веселий, усмінений шукав очима Хмелюка, що прикинувся у куті на краєчку причі, приголомшений несподіваними відвідинами. Він здригнувся, побачивши цю людину, ніби таку добрячу, просто приятеля. Адже той самий Мороз відвідував його на станиці міліції, це він розмовляв так по-приятельськи, розпитуючи про рідню, про походження. І це та сама людина, що в пам'ятний вечір, коли вбили Яцека, забрала його в тюрму. Чого хоче ця людина тепер від нього?

Мороз сховався поволі зі східців, і Хмелюк нехотя підвівся.

— Темно тут, — проговорив Мороз, присідаючи на причі.

— Темно, — potwierдив Хмелюк, глянувши на одне віконце вгорі, що слабо ясніло в захмарену, мабуть, осінню днину.

— А там багато ясніше, просторіше на світі, люди живуть, сміються, бавляться. Думав я, що й ви вже там, коли ні, сьогодні узнав, що ви ще й далі тут. А чого? Давно вже можна було бути на волі, Степане... простіть, по-батькові?

— Павлович...

— Так, Степане Павловичу, що це з вами? Не хочеться на волю?

Він витяг при цьому цигарку, закурих, сірник ще ясніше освітив на мить його обличчя, мов би на

те, щоб Хмелюк міг виразніше придивитись, що саме думає ця людина, чого вона прийшла мучити його такими питаннями.

— Закурите? — простягнув Мороз цигарку Хмелюкові. — Да, очевидно, ви вже, мабуть, довго не курили? Беріть!

Хмелюк затягнувся глибоко й сп'янів від кількох ковтків.

— Да-а, — продовжував Мороз. — На волі весело тепер, Степане Павловичу. А ще коли дівчина есть. Хороша чорнявка, весела, мила. І от від неї я передаю вам привіт...

— Ви? Привіт? Ви зустрічалися з нею? — спитав Хмелюк, недовірливо глянувши на Мороза.

— Еге ж. Марта? Марта. Славна дівчина, бойка, весела. А хороша! Жаль, Степане Павловичу, що покинули напризволяще такий скарб. Особливо сьогодні це небезпечно. Кругом ласі очі. А наш брат швидко до серця стежку знайде, швидко. Ось і цей... ну, як його, Чорненко чи що...

Хмелюк відвернувся, він згасив недокурену цигарку, спустив її на долівку під ноги і несподівано, підвівшись, заходив по камері, мов забув про присутність Мороза, що на мить замовк.

— Чого ви сюди прийшли? — запитав він, ставши перед Морозом. — Мучити мене? Чого ви хочете від мене, чого знущуєтеся з мене?

— І зовсім не хочу знущатись, — усміхнувся Мороз. — Навпаки, хочу, щоб ви швидко вийшли на світ, між своїх. От цього і прийшов я до вас.

— І...?

— Я виведу вас звідси, Степане Павловичу. Ви

зараз негайно можете піти зі мною. Я влаштую вас на роботу. З вас, мабуть, хороший комерсант, у Промторг чи де там, можна б зразу. І все залежить тільки від вас, від вашої доброї волі, все залежить тільки від одного, щоб ви кілька хвилин зо мною щиро поговорили.

— Ну, як же буде? — питав він. — Поговоримо по душам? Я не питатиму вас про вашу вину. Я певен, що ви не винні. Да, да, я певен цього. Отой поляк, що ви його застрелили — це сволоч була, яких тут скрізь багато, це ясно. Вони, полячки, не можуть погодитися з фактом, що шляхетської Польщі нема більше, — це я бачу. Шовіністи вони, ех! Правду кажу, Степане Павловичу? Ну, кажіть же.

Хмелюк притакнув мовчки.

— Ось і бачите. Ми їх викриваємо, ми їх приборем у руки, виподем це зіллячко. Це одна справа. А друга... друга більш крута. Скажіть, будь ласка, розумно це, коли виступати проти своєї радянської влади, проти влади української республіки, яка саме нищить ваших ворогів? Цього я вже не розумію. І признайтеся, ви теж гаразд не розуміли, коли починали оте діло, коли творили свої підпільні групи, щоб захопити владу, щоб виступити проти советської влади. Якимович — то славний чоловік. Говорив я оце з ним про ці справи, так погодився зо мною, признався до всього, тепер на волі ходить та працює. Тільки ви, Степане Павловичу, якось так по-дитячому, вперто заперечуєте й заперечуєте...

— І заперечуватиму далі, — підтвердив Хмелюк, зрозумівши всю підступність Морозової балачки.

— Заперечуватимете? Жаль, дуже жаль. Діло не моє, я так тільки зайшов поговорить з вами, мені зда-

ється, ви хороший парень. От пішли б завтра . . . Ви знаєте, що завтра? Великий день, Народні Збори голосуватимуть у справі приєднання Західньої України до Радянської України. Голосували б за, чи проти, Степане Павловичу? За, чи проти єдинокровних братів? Щоб увійшла ця земля під опіку могутнього Радянського Союзу, де проживає щасливо вже багато народів. Щоб лях не переслідував вас, не гнобив, щоб були вільні. Ну, скажіть же, Степане Павловичу, є хто, що голосував би проти?

Мороз раптом підвівся, його голос став гострий, злий.

— Єсть такі, єсть! — відповідав він сам, зупинившись перед Хмелюком. — Тут їх багато. Одні втекли вже в Німеччину, у німця їм миліше, як між своїми. А другі залишились тут, щоб продовжувати своє діло. Та ми знаєм їх усіх. І мені жаль вас, Степане Павловичу, що ви підпали під їхній вплив. Ви людина чесна, хороша, з робочої сім'ї, вам не з ними дорога. Бо весь народ іде правим шляхом, тільки ота купка проти. Чужим салом обросли, знаю я їх усіх, самостійників. Чужі агенти!

— Чужі агенти? — повторив мимоволі Хмелюк. Він слухав досі цю балачку бездушно, мовчки, чуючи глибоку нехоть і відразу до тієї підступної людини, що прийшла, щоб помучити його, розворушити спомин про дорогих людей, розпалити тугу за волею, і, підмовивши та хитро домігшись зізнань, покинути його в ще більшій розпуці. Мовчати, тільки мовчати, нехай цей говорить. Але тепер необачно проговорився. І Мороз, радий, що викликав його на розмову, підтвердив:

— Ну, да. Зовсім певно. За чужі гроші діють. Чужі агенти.

Хмелюк подумав про Якимовича, про його вбоге, важке життя, про Яцуру й десятки їм подібних, і стало йому смішно, зовсім весело від цієї безсоромної брехні. Вони, оті його друзі, чужі агенти? Дав їм хто зламаного шеляга за їх труд, за поневірвання й муки в тюрмах, за пропащу молодість і радість життя? Підкупила їх полум'яна любов до свого народу, не щире бажання волі для нього?

І раптом, забувши зовсім про своє положення, Хмелюк заговорив, проказав голосно те, що думав:

— А хто . . . ви?

— Ну, как? — перепитував зачудовано Мороз. — Я?

— Так, — притакнув Хмелюк, дивлячись Морозові в очі.

— Я не розумію, що ви думаєте, Степане Павловичу, — заговорив він поволі, мов хотів вмовити в Хмелюка, що й той не розуміє гаразд, що плете. Але Хмелюк не стямився, щось прокинулось у тій, здавалося, тихій, нерішучій людині, що побачила в усій гостроті правду і цю правду мусіла сказати.

— Не розумієте? — повторив він. — А оцей мундир, що на вас, чий?

— Ну, как? Госуд . . . державний.

— Державний? А якої держави? Української? А оце . . . оця кривава зірка — українська? Чи тільки в українській крові скупана й на вашу енкаведівську шапку почеплена? Кому служите ви?

Мороз нервово сягнув до кобури, звідки стирчав наган, але потім відвів руку, спустивши її вниз. Він усе ще мов не йняв віри, що це говорить в'язень. Але це

був тільки момент, блискавка в теміні душі. Потім обличчя Мороза потемніло, перекривилося в страшній ненависті.

— Іш ти, сволоч, — прошипів він. — Черв! Розтопчу, розчавлю!

Він стояв перед Хмелюком із стиснутими кулаками, здавалося, він кинеться на нього, повалить і затопче на смерть. Але він опанував себе.

— Ти згадаєш мене, — заговорив він. — Такі сволочі не ходитимуть уже більше на волі. Да, ідіот ти! . . .

Він урвав, не знаючи, що робити з тією людиною, яка стояла перед ним, ніби байдуже, безстрашно дивлячись йому в очі.

— Ми ещо поговорім, сволоч ти галічанская, — закінчив він і вийшов. Ключ різко повернувся в замку раз, два . . .

Хмелюк стояв довго, непорушно.

• Скінчено. Вороття немає, ні надії. Не піднестися йому більше з цього дна на світ. Але на душі якось не жалко, не страшно. Нехай! Може, буде ще гірше, але що може бути міцніше за переконання своєї правоти?

13.

Велика, простора заля “Атлантику”, наповнена по береги глядачами, шуміла глухо, чекаючи чергової точки концерту. Отак тепер усе місто здригалося від походів, червоніло прапорами, шуміло тисячними масами маніфестантів — вже багато тижнів ніби шаліло з радости. Народні Збори проголосували за приєднання Західньої України до УССР, і ось приходила вже зима, а концерти з цього приводу невгавали.

Чорненко сидів з Мартою в одному з передніх рядів. Нудно якимось ставало. Якийсь делегат промовляв палко... по-російськи. Потім танцювали метелицю й гопака. Потім якийсь хор співав "Розпрягайте, хлопці, коні". Виступали бандуристи з думою про Сталіна. Знову танцювали. Мерехтіли вишивки, мелькали стрічки, вистукували чобітки підківками. А все це в вінку червоних прапорів, прапорців та довжелезних транспарантів з написами: "Да здравствует дружба народов СССР", "Хай живе УССР", "Західня Україна шле палкий привіт народам СССР", "Західня Україна дякує товаришеві Сталінові за визволення!"

Знову розступилась завіса. Якась жінка стояла посеред сцени, вся в чорному, лише блідо відбивалось обличчя, застигле в задумі. Рівний, повний голос зазвучав у переливах, зворушливо, всесильно опановуючи залю: — "В полоні, у неволі була ти, Україно, моя вітчизно... .. Україно, моя Україно, золотая моя сторона".

Нечувані слова! Марта сперлася об спинку крісла, схилилася вбік Чорненка й зачаровано слухала, як лилася далі пісня, як райдугою вставав образ майбутнього, як падали з народу столітні окупи, як здійснювалися слова Кобзаря, бо вже радісно співає мати над колискою сина не невірничу, а вільну пісню...

А пісня росла — бадьоріша, грімкіша, сміливіша... Буря оплесків струснула залею, коли завмерли останні слова. Марта біла в долоні до болю, завзято, нестямно. Це ж сталося щось нечуване, незбагненне, це ж перед хвилиною висловлено одверто те, що думалося, про що мріялося роками, віками. Чи ж не правдиве, щире визволення прийшло, правдива друж-

ба народів, правдиве з'єднання довго розлучених братів?

Лише...

Між транспарантами й прапорами, позаду темної жіночої постаті, що скромно кланялася під невмовкаючі оплески, висів на центральній стіні сцени Сталін, величезний у чотириметрових золочених рамах. Прижмурені очі гляділи косо на розгорячену публіку, — він мов криво посміхався у свій густий, чорний вус.

Якийсь дисонанс, щось чуже, осоружне вбачалось Марті в цьому обличчі, в цій посмішці. Але не глядіти тепер у цю сторону, не думати, — тепер тільки радіти, радіти. І Марта рвучко обернулася до Чорненка. На її очах блищали сльози.

— Павле, — прошепотіла вона, мов знеможена безміром радості.

Чорненко повернув обличчя до неї, і дівчина здивовано побачила, що Чорненко не радіє з нею, він сумний, задуманий. Але це тільки момент, бо ось, мабуть, доглянувши її сльози й здивовану міну, посміхнувся і він.

— Хороше було?

— Не те, не те, — заперечила вона невдоволено. — Краса красою. Спів був гарний, але хіба ти не відчуваєш, як глибоко промовляють слова цієї пісні? Я... я просто приголомшена, Павле. Тепер я зрозуміла тебе, зрозуміла, куди наш шлях. Знаєш, усі наші безконечні дискусії та суперечки, всі розмови тепер видаються мені смішні. Я мов прозріла сама. Ти ніколи не міг би вияснити мені так, як ця пісня, які глибокі зміни зайшли в нашій долі...

Вона примушена була перервати свою при-

страсну сповідь; бо хтось у передніх рядах хрипло завів на закінчення "Інтернаціонал", і вся зала враз дисципліновано піднялася. Пісня гніву й помсти, похмура, страшна, тягуча, покрила все, нерівно й важко перекочуючись над головами. Чулось, ідуть мільйони, маршують, топчуть усе... Марта прищурилась, скулилась, мов хтось, справді, хотів потоптати її розкрите, сповнене щастя серце, мов перечікувала громовицю, що розгулялася над нею. Пісні, здавалось, не буде кінця. Нові й нові хвилі накочувались із шумом у все вищій напрузі. А зі сцени з золочених рам сміявся Сталін у густий вус, сміявся самозакохано, вдоволено...

Нарешті стихло й дівчина зітхнула з полегшенням. Публіка почала розходитися.

Надворі було морозно. Сніжинки мигтіли в крузі вуличних ліхтарів і падали на голови товпі, що розпливалася в заснуле вже місто.

Чорненко зупинився потойбіч вулиці, напроти кінотеатру.

— Стривай. Тільки закурю, — говорив він, витягаючи цигарку. Хтось підходив до них у куцій куртці, в кашкеті. Марта, приглянувшись, пізнала Яцуру.

— О, ви? Були теж на концерті? Знаменито, — заговорила вона. — Ви не знайомі? Оце Павло Максимович Чорненко, це — Володимир Яцура, мій співробітник з бюро. Хотіла познайомити раніше, тепер можна.

— Дуже радий, що познайомився з вами, — вітався Яцура з Чорненком. — Багато чував про вас.

— Про мене? — здивувався Чорненко.

— Це я, Павле, говорила про тебе інколи. Але, друзі, я хочу поділитися з вами своїми враженнями, переживаннями. Ще ніколи не була така схвильована,

зачарована, як на сьогоднішньому концерті. Оця пісня! Ви скажіть, Володимире, яка глибина любови до свого народу, яка сила, як просто сказано все.

— Еге ж, — підтвердив Яцура. — Сказано вміло.

— Аж соромно, коли подумаєш, що цю пісню написав чужинець Лебедев-Кумач. Ніхто з наших не зміг створити чогось подібного.

— Бо кожний з наших уже був би розстріляний за таку пісню, — тихо докинув Яцура. — Правду кажу, Павле Максимовичу?

Чорненко мимоволі оглянувся, та публіка, розділившись у два ручаї, пливла потойбіч хідниками вправо й уліво. Ніхто не міг чути їх розмови, але Чорненко не важився відповісти, аж Яцура допоміг йому сам:

— Ви, очевидно, не хочете говорити про те, що всім ясне...

— Та що ви кажете, Влодку? — Марта говорила розгублена, вона мов благала його, щоб не продовжував. — Ви подумайте, Влодку, чи ви почули б коли у цій залі українське слово? Та ще таку пісню. Ні, ні, не можна бути таким засліпленим, так заперечувати все. Хіба це не досягнення, хіба не зворушливо, коли чуєте, як могутньо-погрозово линуть слова: "Над свобідним селом і над полем чорний ворон не буде літати!"

— Підем, Марто, — ворухнувся нетерпляче Чорненко, але дівчина не звертала уваги на його слова.

— Хіба це не досягнення, коли проломано й знищено кордон Збруча, хіба це не те, чого ми хотіли?

— Еге ж, — притакнув Яцура. — З'єдналися. Але практичний наслідок цієї злуки, що ось тепер єдинокровні брати-українці з Західньої України можуть

селитися по всій безмежній “страні”, очевидно, починаючи від Уралу по Камчатку.

— Про що ви говорите? — запитала дівчина.

— Про те, що саме починається, про факти...

— Які?

— Які? — Яцура помовчав. — Сьогодні весь день навантажували нашими в'язнями вагони на Підзамчі. Перший транспорт засланив. Ось для чого треба було об'єднання. Тепер покотяться вони сотнями. А ми, Марто, нічого не змогли друзям...

— Як? І їх? ... Вивозять? Наших?

— Еге ж. У цій хвилині, може, вже від'їхала валка. Якимович там один чого вартий. Хмелюк, кілька з міліції, багато інтелігенції. Так оте я й хотів вам сказати сьогодні...

Дівчина стояла без слова, неспроможна подумати доладу. Як? Невже дійсність така, як говорить Яцура? Невже тепер, коли все гаразд, коли тільки братися до праці, вивозять кудись найкращих людей, невинних людей, великих працівників для свого народу? Невже нема для них тут місця? Для кого ж тоді воно? Для чого ці маніфестації, об'єднання, промови, для кого ця пісня про визволення? Для кого ця країна?

“Україно, моя Україно...!”

Який глум! Бездонний, нелюдський глум сатани. Іменно сатани. Хтось посміхався. Ах!

Дівчина здригнулася, увесь хаос думок неначе улягся, все стало ясно, очевидно. Привиділася знову жінка в чорному, співаючи. Ніби жалібниця... Чи не символ? У чорному, у журі, а співала про радісне життя. А позаду неї великий, у чотириметрових золочених рамах... хто? Сатана! Прижмуривши очі, смієть-

ся єхидно з неї, з усіх наївних, щирих, відкритих людських сердець, сповнених великими почуваннями любови, — глумиться по-сатанинському, бездонно, як ще ніхто ніколи не глумився з мільйонів, з того, що для них найсвятіше.

— Проклятий, — прошепотіла вона. — Прокляті! Розбійники!

Яцура не чув уже цього. Просунувши кашкет на очі, скулений щезав потойбіч між товпою. Лише Чорненко взяв її лагідно, ніжно за руку.

— Не хвилюйся, Марто. Не хвилюйся. Ходімо. Спам'ятайсь. Тут годі... Ходімо.

Він повів її, мов дитину, додому.

14.

Цього дня справді вивозили в'язнів.

До Хмелюка вже довго ніхто не заглядав, його не викликали, мов забули про нього, і кожний вечір зустрічав він з тривогою, чекаючи пімсти Мороза. Інколи його огортала розпука. Навіщо ці його слова, чому не спам'ятався тоді, чому зважився на такий очайдушний крок, на одверту розмову з Морозом? Закопав себе самохіть, поставив над собою хрестик.

І тепер, коли відчинились двері, і в них виросла сутула постать конвоїра, він затремтів. Кінець. Кінець усьому.

— Вихаді. С вєщами! — впало наказуюче. — Ну, скарєй, ти...!

Серед брудної лайки Хмелюк одягався.

— Ступай прямо, — командував конвоїр, — прямо!

Сліпучий світ ударив Хмелюка в очі, коли він опинився на в'язничному подвір'ї. Конвоїр грубо штовхнув його.

— Садись!

Хмелюк опинився у вантажному авті, щільно вкритому брезентом. В середині припишкли, тісно збившись, в'язні. Біля них конвоїри із зброєю в руках. Авто рвонуло з місця, покотилось вулицями. Зупинилось.

— Вихаді. Прямо в вагони! — командував конвоїр, відкриваючи брезент.

Хмелюк глянув і здригнувся. Перед ним сивіла висока Замкова Гора, внизу широко розбіглись рейки Підзамчя, станційні будинки. А попереду червонів ешелон з вантажних вагонів. Туди й погнали всіх.

Вантажні авта їздили пополудні весь час, викидаючи раз-у-раз нових в'язнів, що стали тісно наповнювати вагони. Хмелюкові припало місце біля стінки, і він напружено виглядав у малу щілинку на світ. В'язні, дрібно тупцюючи в снігу, проходили перед його очима, сірі, мов у кінофільмі, мовчазні, нереальні, в повені білих сніжинок. Із сторонніх людей ні духа. Ген, за станційними спорудами сірі дахи будинків. Тихо. Дивно. Та невже це Львів?

Якісь знайомі лиця. Боже, та хто ж це? Хтось такий близький, а не вгадаєш, не додивишся, бо пройшов, промигнув.

Із авта висипалася нова група. Люди підходили й зникали.

— Іване! — скрикнув Хмелюк, пізнавши Якимовича, довго небаченого, десь загубленого в цьому людському муравлищі. Таки зустрілись, таки одна доля їм випала.

Низький, худорлявий, у сірій куртці йшов у гурті Якимович, зарослий, понівечений, але, здавалось, по його гострих рухах і метких поглядах, бадьорий, майже веселий.

Цей настрій, мов теплою хвилею, війнув на Хмелюка, у цю хвилину він відчув, яка сила криється в цій малій людині, як разом з нею він готовий на все, бо ця людина пройде життя, не заламавшись, і жити біля неї легше. Невже він і тепер оптиміст?

— Іване!

Якимович, видимо, почув вигук, він бистро розглянувся, спинився, але конвоїр штовхнув його вперед.

— Не іваняй, пан. Шкода! — обізвався хтось біля Хмелюка польською мовою.

— Доіванілісьми сен вшисци, — додав другий.

У темряві ночі, коли втомлені люди марили збитою масою, поїзд рушив неждано з місця. Тихо, мов скрадаючись із краденими жертвами, зачихкала льокомотива і стишила пару. Глухо застукотіли колеса.

— Прощай, Львове! — сказав хтось зворушено.

— Бувай здоров!

— Де зупинимося тепер? — запит упав одинокий, без відповіді. Де зупинимося? Київ, Харків, Саратов, Урал, Байкал... Простори.

Та по скаженій цілонічній їзді зупинилися несподівано на знайомій станції в Галичині.

В'язнів вивели з вагонів, загнали у велику залу на станції. Увечері мав підїхати широкорейковий поїзд, щоб тепер уже без зупинки покотитися на Схід.

Хмелюк пробирався між в'язнями, шукаючи Якимовича, щоб стати біля нього, і так застряг у гурті. Говорити було заборонено, і в ждальні було глухо. У цій

тиші тим голосніше лунали вибухи кашлю сухітників. Повітря згущувалось із хвилини на хвилину. Недоспана ніч, голод насадили важкою зморою на очі. Хмелюк безнадійно розглядався по залі. Вартові стояли біля дверей, біля вікон, і за скляними дверми на пероні гострів багнет салдата, і чубилась гостроверха шапка.

Біля полудня подали "суп". Для цього перегоняли людей з одного кута в другий, сортували й частували окропом, що його треба було випити за пів хвилини. З попеченим піднебінням і з пробудженою енергією пробивався Хмелюк між в'язнями. Він уже догледів Якимовича й ішов до нього з хвилюванням. Вони привітались мовчки, міцно потискаючи руки. Дивне почування огорнуло Хмелюка. Йому здалося раптом, що він винен у всьому, що це його необачність завела і Якимовича в тюрму.

— Прости, Іване... — шепнув він ніяково.

— Не розумію, за що мав би прощати, — здивувався Якимович. — У всякому разі нас виспали оті зловлені в цегельні, та ще й набрехали там, наплели так, що я на слідстві аж ахкав. Чи й тобі закидають те саме, зокрема про ховання зброї для повстання?

— Так...

— Ось бачиш. Дехто з них їде з нами. Наприклад, отой, у сірому плащі, під стіною, це офіцер, що його ми тоді зловили. Пізнав мене. Їдемо разом. Іронія долі, але науки з цього ніякої, особливо поляки, не збудуть. Я говорив з такими багато. "Шкода муніції!" Без Львова Польщі собі не уявляють, і всі наші переговори з ними про ці справи будуть наївними спробами. А втім про те тут годі. Може, попадемо разом.

тоді наговоримося досить. Часу за яких десять років "хватить", — зажартував він.

Хмелюкові цей жарт здався несамовитим.

— Куди нас везуть? — запитав він.

— Мабуть, у Харків. Там розділятимуть для соцбудівництва за Урал.

— Жах.

Якимович глянув на Хмелюка уважніше, тепло.

— Ти дуже тяжко це переживаєш. Ти зовсім заломаний, Степане. У тебе очі горять. Погано, що досі ти не пізнав тюрми, а тепер попав у найдосконалішу під сонцем. Я сам дивуюся з нових в'язничних метод, з цієї системи на кожному кроці. Але ти не звик до цього, ти пропадеш...

Він замовк і довго не відзивався, мов роздумував над чимсь.

— Ти виходив тут до вбиральні? — запитав він раптом.

— Ні. А що саме?

— Що? Слухай, я ходив уже туди. І зробив цікаве відкриття. Тут діє, мабуть, і польське підпілля. Багато залізничників ще на службі й вони допомагають своїм. Так ось... — Якимович зачекав, коли гамір коло розділюваних порцій зросте. — Біля перону є вбиральня. На дошці на правій стіні написано олівцем по-польськи: "Дошка відірвана. Вихід крізь жіночий відділ. Щастя, Боже!" Чи ти розумієш?

Хмелюк притакнув, здригнувшись усім тілом.

— Очевидно, не я один відкрив цей напис, — продовжував Якимович. — Охотників знайдеться чимало. Я пробував дошку, вона дійсно відірвана й легко подається. Пропхатись зручно й опинишся в жіночому

відділі, куди вхід з протилежної сторони. Конвоір ніяк не догляне зразу, треба тільки швидко впоратись і рятуватися, добре надроблюючи ногами. Отже, рішайся, лагодься.

— Я? — Хмелюк захлиснувся при цьому, він глядів з недовір'ям на Якимовича, мов ображений за недовладний жарт.

Але Якимович підтвердив зовсім спокійно:

— Очевидно, що ти.

— А ти? — питав Хмелюк, ждучи, мов якого підступу. Він не міг зрозуміти цього всього. У сіряві тижнів і місяців, у повній безнадії ця людина-чародій пробиває віконце до волі, байдуже, спокійно показує, мов би вела за руку через хитку кладку: Иди туди, де воля, де ще життя, де нема кошмарів заслання й каторги. А він? Таж він відкрив цей шлях, він же повинен піти туди, йому належить воля, цьому чародієві.

— Я? — Якимович помовчав. — Бачиш, зі мною інше діло. Я за кордон не піду, а скриватись у Львові чи десь на провінції не хочу, нецікаво мені. Я бачу, як на долоні, куди покотяться події, що буде далі, як ломатимуться люди, як щораз поганіше стоятимуть справи тут, у Західній Україні. А я хочу пізнати світ, якого не знаю ще, шляхи, куди пройшли тисячі наших, хочу в саме серце цієї метрополії заглянути, пізнати. Дивуєшся? Бо ти не розумієш психології людини, що наважилася... ні, я висловився невлучно, людини, яка вже давно погодилась, що на ній поставлено хрестик, а дальше життя — це примхи долі. Я ж казав тобі, я мав сидіти до смерти в польській тюрмі. Так тепер відрадніше проїхати, пізнати людей, нові світи. Я вже чую їх

передсмак... я вже бачу їх. І мені здається, я навіть переживу це все. Бо такий глум долі...

Хмелюк слухав і йому ставало моторошно, мов це говорила півбожевільна людина. Та невже це давній Іван Якимович? Як глибоко відмінні вони, давні друзі, як мало подібні.

— А ти, тобі інше діло. Ти підеш за кордон, ти мусиш піти туди, чим скоріш, бо тут пропадеш. Вітай там моїх друзів, наших спільних знайомих. Пригадай їм мене, розкажи про все, що діється тут... Степко... Як зустрінеш Степка, вітай. Я багато думав про його погляди на нашу справу. Пам'ятаєш розмову тоді в гімназії, зараз по приході большевиків. Степко глузував з усього, з цілої тієї "шопки", якою була ніби наша міліція й узагалі наша діяльність. А сьогодні я вже певний, що це не маловажні речі були, що це етап, а ми все ближче до мети. І Гонивода... Цього я таки не розумію. Ну, нехай їм Бог простить, не кожен може жити тут. Але нехай не забувають, що тут терплять мільйони, що тут боротьба йде далі. Я не хочу говорити пустих слів, бо ненавиджу це, але, Степане, де не будеш, де не опинишся, не забудь про свою батьківщину.

Він тепло стискав Хмелюкову руку, кріпко, дружньо. Хмелюкові навернулися сльози на очах. Він мов зрозумів цю людину. Стало боляче за себе, соромно за малодушність і кволість.

— Не прощайся зі мною, — заговорив він. — Я не піду, я лишуся, я буду біля тебе, мені теж усе одно, все байдуже.

— Так, так, усе байдуже, — повторив Якимович. — Іншими словами, сам ти підтверджуєш, що ти зало-

маний, розбитий. Ні, Степане, я думаю про тебе добре, я розумію тебе. І тому кажу: іди. Щастя тобі, Боже!

Стало тихо, обід скінчився. Тісно збившись купою, куняли люди. Хмелюк присів, понурив голову. Він лякався, щоб хто тепер не заглянув йому в обличчя. Воно горіло-пашіло, давно погасла надія ярко спалахнула. Думка бігла вперед, подільськими полями, до Львова, в уяві виринули знайомі обличчя, майбутні зустрічі, розмови.

А що, коли хтось інший випередить?

На цю думку Хмелюк аж підвівся, потім знову причайся, дивлячись, як час від часу скрипіли двері, клубилась пара і конвоїр забирав когось до вбиральні чи приводив назад.

Може, надходив ранній грудневий вечір, а може, ще густішою верствою налягла на землю сніговія, бо кругом потемніло. Хмелюк мовчки стиснув руки Якимовича й підвівся, простуючи до конвоїра під дверима.

— Чево?

— До уборної.

— Здесь... тваю, — закрив конвоїр. — Ступай! — Він зняв кріса і, пропустивши Хмелюка на перон, пішов за ним на віддалі кількох кроків. — Направо, сматрі, — гукнув він Хмелюкові, що зовсім розгубився. — Прямо до конца, потом вправо.

Хмелюк пройшов пероном до кінця, глипаючи в невиразний засніжений простір лотойбіч рейок. Скрізь було пусто. Мороз зігнав усіх з перону; крізь скляні замерзлі двері в освітлених кімнатах невиразно виднілися постаті.

Убиральня стояла на кінці перону, дерев'яна, з

окремими виходами для чоловіків і жінок. За нею з-під снігу чорніли стоси старого дерева, далі станційні магазини, а напроти них за рейками засніжений простір з темними сільветками дерев, що маячили невиразно за насипом.

— Ти паскареї, — заговорив конвоїр, спинившись недалеко до входу до вбиральні. — Західі!...

Хмелюк зайшов. Звичайне дрижання тіла, мабуть, з холоду та втоми — перейшло в лихоманку. Хмелюк трясся весь. Він спершу станув у темряві, потім гарячково намацав стіну, натиснув. Дошка подалась, і Хмелюк відхопив руку, мов злякався, що впаде в безодню. Але це була мить. Одубілий, задеревілий, мов змалів, пропихаючись у вузьку щілину, і опинився потойбіч.

— Ну, ти, паскареї! — гукав за перегородою конвоїр, видимо, продрогнувши на морозі.

Хмелюк ступив крок, два... Перед ним забілів світ. У сніговії, в м'якому пуху, губилася хода. Хмелюк перебіг за стоси дерева, поповз попри магазини і, скочивши, побіг попід паркани, у вулички, через сади.

Десь позаду по хвилині пролунав алярмовий постріл, другий. Хмелюк глянув безтямно й ураз, мов злякавшись сірих контурів містечка, вже, мабуть, сполоханого й обставленого погонею, кинувся в поле в безмежне, непроглядне біле море. Грудневий вечір і сніговія дбайливо загладжували глибокий слід, що стелився за ним у снігах.

Стояв дошкульний мороз. Міра даремно закутувалась шаликом, даремно засовувала то одну, то другу руку в кишеню, несучи книжки. Тепла ніяк було вловити. Мороз прокрадався в подерті черевики й безжалісно щипав, пік до сліз. Дівча йшло вулицями, дрібно притупуючи, зручно оминало прохожих.

Трамвай, немов великий червоний слон, виповз з-поміж будинків. — П'ятка!

Дівча стрілою метнулось, перестрибуючи снігові вали. Але трамвай рушив знову й поповз, подзвонюючи, немов глузував з школярки.

Дівча йшло зневірене й сумне. І раптом, глянувши випадково на одне обличчя між прохожими, забуло і про свою невдачу, і про свій терпкий біль.

Хто це пішов? Так добре знайомий? — дівча провело очима чоловіка в довгому сірому пальті, в насуненій на вуха шапці. Хвилину Міра згадувала й раптом кинулася швидко навздогін, випередила людину й тепер повернула вже назустріч. З-під насуненої шапки, застебнутої під бородою, видно було лише посинілий ніс і рідкі вуса, що найбільше збивали Міру з пантелику. Та це лише хвилину, бо очі незнайомого допитливо зупинились на Мірі. А очі були ті самі, так добре відомі.

— Вуйко! Вуйко Степан! — скрикнуло дівча й збентежено замовкло. Очі гнівно скартали її, насупившись. А потім проясніли. З кишені висунулась рука, взяла її міцно за лікоть і повела поруч себе.

Дівчатко йшло слухняно, раптом зрозумівши, що світ тепер дивний, і в ньому треба часто грати комедію, а головне, не говорити голосно того, що думаєш.

— Слухай, — обізвався вуйко Степан. — Іди біля мене. Повернемо на бічну вуличку, де менше людей. Будемо йти й говорити, але так — не голосно й не тихо. Отак, ніби весело.

Дівчатко притакнуло, захоплене несподіваною зустріччю.

— Ти звідки йдеш? — спитав Степан.

— Додому зі школи.

— Ну, Господи. Це чудо, що я зустрів тебе, — зітхнув Хмелюк. — Я шукаю вас від учора. Змінилося місто так, що годі пізнати. Я вже втратив надію відшукати вас — і йшов геть. Що це з вами? Я був на вашій квартирі, там якісь інші люди. А де ж ви тепер живете?

— А вуйко нічого не знає? Ми вже два тижні на новому мешканні.

— Як? Де?

— Під Заком. Прекрасно. Вуйко уявляє собі: два покої й кухня на першому поверсі. А які меблі, як ясно! Так. То все зробив Чорненко. Він ще давно казав, що нас звідти, з тієї нори в підвалі перенесе, що ми мусимо жити по-людськи. А ми не вірили, Марта сміялася з цього. Аж тут одного дня приїжджає нараз Чорненко машиною, геть усі речі ми забрали й переїхали на нове мешкання. Таке на правду гарне, аж нам зразу легше стало.

Дівчатко обачно затихло. Вуйко Степан ішов біля неї й мовчав, його помарніле, — вона це зараз запримітила — обличчя ще більше поблідло, і брови

гостріше насупились. Ніколи давніше не насуплювався так вуйко Степан. Тепер якийсь інакший, змінений з цим вусом, ніс тонший, якийсь видовжений. Дівчатко швидко йшло вгору знайомими вулицями і, не діждавшись слова, запитало саме:

— Але, вуйку, скажіть, як ви тут? Ми думали... ми чули. Ми так за вами плакали.

— Плакали? — перепитав Хмелюк.

— Так! — оживилося дівчатко. — То було страшне. Марта прийшла й сказала, що саме сьогодні вивозять в'язнів і що вас теж вивезуть. Тоді ми всі в плач. Мама кожного дня вас згадує й жаліє. А я... вуйку, я так тішусь, що ви знову тут, що вас випустили... Ах, то буде зараз утіха. Глядіть, ось наше мешкання. О, пождіть, п'ята кам'яниця з тої сторони. О, той зелений балькон на першому поверсі. Бачите?

Хмелюк глянув туди й несподівано зупинився, мовчки простягаючи руку. Дівчатко подало свою малу ручку, здивовано піднісши брівки.

— Будь здорова, моя мала приятелько, — говорив Хмелюк.

— Як? А... а до нас не зайдете? Та як? Ви змерзли, ви нас два дні шукали, втішились, що віднайшли, і тепер...

— Мені ніколи, Мірочко, — говорив Хмелюк, дивлячись понад неї на засніжений вершок Високого Замку. — Мені ніколи й мені небезпечно. Я мушу йти звідси, і ти не говори нікому про те, що зустріла мене. Я зараз піду геть... туди. На мене ждуть люди. Поздорови від мене маму, але не зараз, а так за тиждень, пізніше скажеш, що зустріла мене. А Марті подякуєш тоді, що мною піклувалась, що вряту-

вала мене. Скажи, що я здоровий і відходжу на Захід, скажи, що бажаю їй щастя, що...

Міра злякано дивилась на вуйка, на його бліде обличчя. Його голос тремтів, він... Боже, які ці дорослі люди дивні! Не міг би пройти ще тих кількох сот кроків, завітись у теплій хаті, оповісти про себе. А він ось говорить, переказує, здоровить. І чого це?

— Мірочко, — проговорив зворушено Хмелюк.
— Ти не забудеш вуйка Степана?

— Але ж, вуйку. Ніколи не забуду.

— Тоді... — Хмелюк нишпорив по кишенях і витягнув клаптик шовкової матерії. — Це віддаси Марті. Вона дала мені це, коли я втікав з вашої хати від поляків. Подякуй їй. А оце для тебе. Скільки глянеш, згадай вуйка Степана, — докінчив він, прищипавши дівчинці до плащика червоного жучка з золотими цяточками.

— Бувай здорова, — він пригорнув її легко, поцілував у чоло й швидко пішов, мов лякався прогати ще хвилину, мов, справді, десь у морочній сивині ждав на нього гурт людей, з якими піде на Захід, далекий, ненажерливий, куди мов у безодню, пішли вже тисячі.

Аж як постать зeszла за наріжними домами, дівчатко торкнуло червоного жучка, що рябив на плащику, глянуло на Мартину хустку, встромлену їй у руку і, глибоко зітхнувши, помчало вгору, додому.

Сьогодні вона спізналась зі школи, бо, вбїгши в теплу кухню, побачила крізь відчинені двері застелений стіл у їдальні. За столом сидів Чорненко, біля нього Марта. Мама налагодилась саме сідати.

— А де ти пропадаєш? — питала вона. — Ждемо й ждемо. Ходи, сідай, я вже тобі налила.

— Зараз — відповіла дівчинка, забившись у куток кухні. — Я мушу скинути черевики, бо дуже змерзли ноги. Ви їжте, я зараз...

Вона роззулась, присунула крісло і, притиснувши ноги до теплої плити, не знати чому, стала ховати свої скарби, щоб їх ніхто не вспів побачити в неї. Щастя, що не побачили, бо що б їм сказала? Наприклад, товаришеві Чорненкові?

Червоний жучок, загорнений у хусточку, попав у кишеню плаща, Мартина хустка — у течку між книжки. Міра швидко закінчила цю роботу і, нагрівши ноги, слухала, як в їдальні дуднів голос Чорненка. Чорненко тепер у них завжди на обідах, і вечерях теж, він уже ніби в їх родині. Мундир уже скинув, тепер у чорному вбранні. Чорненко інспектором чи чимсь таким має бути в школах, по святах починає об'їзд.

Дівчатко струснуло голівкою, мов відганяло від себе надокучливу муху і, слухаючи розмови, далеко полинуло думкою. Десь по вулицях, у скрипучому морозі йде тепер вуйко Степан, іде швидко, насунувши шапку на очі. У вуйка вус. Він зовсім інший якийсь із цим вусом, чужий. І ніс більший, гостріший. І дужки попід очі. А очі хмуряться, грізні. Але голос теплий-теплий і ласкавий: — Будь здорова, моя мала приятелько...

Чому вуйко Степан не зайшов до них? Він напевно хотів би — вона це бачить. То чому не може він радіти разом з ними?

— Ні, ні, — вривається в її думки голос Чорненка з другої кімнати. — Ти, Марто, помиляєшся.

От тобі. Знову дискусія. Марта невсипуще веде з Чорненком дискусії. Вони про таке говорять, що зрозуміти годі. Не наговоряться.

— Прекрасно, — чується голос Марти. — Тож знай: цього року ми тобі пригадаєм. Святкуємо Різдво по-давньому, по-нашому. І ялинка обов'язково!

— Будь ласка. Погляну...

Чорненко говорить щось, але Міра не слухає вже. Вона знову думає про вуйка Степана. Ось він мусить кидати все й іти в чужий край. Його арештували, вивезли. Тепер утік, вона бачить виразно, як лякався він, як оглядався на вулиці. Кругом НКВД. Люди про це говорять пошепки, лякаючись.

— ... оце саме важне, — вривається Чорненків бас. — Війна з Фінляндією.

... Ота Фінляндія, — думає Міра. — Щодня про це в школі. Кажуть, Фінляндія маленька країна, а великий Советський Союз не може її подолати. Добре було б, коли б і товариш Чорненко поїхав туди воювати, — виринає нараз бажання, якась ворожість до цієї людини.

— А ви, товаришу Чорненко, коли поїдете воювати з Фінляндією? — озивається вона несподівано голосно.

Розмова ввірвалась. Міра схопилась, чуючи, що сказала щось недолadne. На порозі стала мама.

— А ти звідси чого ніс встромлюєш у розмову? — покивала вона гнівно рукою. — Іди їсти.

Міра, схиливши голову, ввійшла в їдальню, сіла на своє місце. Справді, щось дуже недоречно мусіла

вона сказати, бо всі далі мовчали. Марта підвелась, ніби щоб збирати посуд, ніби приносити нову страву. Та й чому ж мав би товариш Чорненко їхати в Фінляндію, коли він уже не червоноармієць, а урядовець народівіти.

А він сидів напроти неї, мовчав і важко, вперто глядів. Вона не витримала, підвела очі на нього і знову опустила.

— Чому ти це сказала? — запитав він згодом. — Чула від кого таке? Чи сама бажаєш, щоб не був у вас, щоб поїхав воювати?

— Та що ви питаєте? — встрянула в розмову мати. — Хіба вона що розуміє? От говорить-плете без толку.

— Да-а — Чорненко хитнув головою і замовк.

Розмова не клеїлась. Чорненко відійшов по обіді, поважний, мов чужий у хаті, мов, щоб уже не прийти.

Міра, присівши біля бічного столика в світлиці, де завжди вивчала шкільні лекції, поволі витягла книжки, зшитки. Вона понурила голову в книжку, хоч нічого не читала, та не відводила очей, не оглянулась, бо позаду неї стояла Марта. Мовчали завзято, вперто.

— Міро, — заговорила Марта, ніби спокійно, але в голосі чути було, що цей спокій хвилиний, що зараз почнеться гостріша розмова. — У нас нема батька, мама добряча, а ти стала буйна. Ти поводишся, як хлопчур, ти зовсім невихована, я не знаю, що з тобою зробити. Коли б був батько, він покарав би тебе тепер тяжко.

— Завіщо?

— Завіщо? Ти ще питаєш? Хіба не знаєш, що

встрявати в розмову старших людей не годиться? А ще так недоречно! Чому ти Чорненка про Фінляндію питала? Хочеш справді, щоб він поїхав туди?

— А ти хочеш? — перепитала спокійно дівчинка.

— Міро, — викрикнула Марта. — Ти стала зовсім зухвала. Що з тебе виросте без батьківської опіки?

— А що з тебе? — перепитало дівчатко, дивлячись майже з ненавистю на сестру.

Марта замовкла. Вона знала цього малого розбишаку. Міра гнівається, вона знає щось, криється з чимсь, з якоюсь несправедливістю, що її відкрила. Але що це було б? Але чому це сьогодні та ще й проти Чорненка?

— Міро, — заговорила вона лагідно. — Ти гніваєшся на мене?

— Гніваюсь? — здвигнуло дівча плечима.

— А що?

— А те, що як ти велика, то думаєш, що тобі вже все можна, що...

— Ну?

— Що те мене болить.

— Що?

— Що ти несправедлива.

— Я?

— Так.

— Чому?

— Сама знаєш, — говорила дівчинка й несподівано витягнула з течки шалик і подала сестрі.

— Це що? Звідки?

— Не пізнаєш? — запитала дівчинка.

— Так, це мій шалик. Ще восени десь загубився.

— Загубився! А вуйкові Степанові що ти дала тоді, як втікав від поляків?

— А й справді. Але звідки він тепер у тебе?

— Вуйко передав його тобі нині й казав подякувати...

— Хмелюк! — ахнула Марта. — Адже його вивезли!

— А я годину тому з ним говорила. Був аж на нашій вулиці й передав тобі оце.

— Як же це? — Марта схопила сестру за руки. — Ти говорила з Хмелюком? Він був на нашій вулиці? І по цьому всьому ти сіла спокійно до лекцій, нікому ні слова не кажучи?

— А хіба тобі цікаво, що діється з вуйком Степаном? — запитала дівчинка.

Марта випустила сестрині руки й схвильовано ступила крок назад.

— Я не розумію, — почала вона. — Був недалеко нашої хати й не зайшов до нас?

— Го, го! Як ти дивуєшся! — завважила глузуючи Міра.

— А що?

— А хіба він коли до нас заходив? Два чи три рази всього. А то все Чорненко і Чорненко. А потім вуйка арештували, вивезли, а ми й забули. Живемо, добре нам, а про інших забули!

— Та що ти? — Марта стояла безрадно, мов перед суддею, і не знала, що говорити.

— А таки так, — невгавала дівчинка. — Ми собі в теплі обідаєм, про свята говоримо, а вуйко Степан у ту хвилину голодний, покинутий іде далеко, на чужину.

— На чужину?

— Так. Пішов уже. За містом ждуть на нього.

Дівчатко замовкло, саме, мабуть, зворушене розповіддю. І Марта мовчала. Вона відійшла далі до вікна. Білим павутинням звисли прозорі завіси, постелились аж до землі, мерехтливо заступили світ. Дівчина торкнула їх рукою і враз розгорнула ненависно, мов розривала пута, що ними оплів її хтось зрадливо. За вікном білили дахи кам'яниць, сивів недалекий вершок Високого Замку, скрізь іскрився сніг, і скрипіла людська хода внизу по пішоході.

Марта відвернулась, пройшла до стола, пробігла зором по ясніючих меблях, по абажурі, і в'яло присіла на канапі. Міра, мов би нічого, похилилась над книжкою. Марта приглядалась їй хвилину, потім зір її впав на щойно віддану хустку... — Хмельюк! „Вуйко“ Степан! Невідома людина, що застукала вночі в їх вікно, прохаючи помочі. Чим він є в її житті? Епізодом, який по якомусь часі безслідно забувається? Чи прикрою, ніколи не виявленою внутрішньою непевністю? Бо чи не так несміливо стукав він завжди до її серця? Вона не наївна й не сліпа, щоб не запримітити, що він любив її. Його кожне слівце говорило про те, всі зустрічі, всі розмови були пронизані цією думкою. А вона?

Марта несподівано згорнула шовкову хустку, потім стала знов бавитись нею.

— Ти де зустріла... вуйка Степана? — запитала вона тихо.

Дівчатко не ворухнулось, воно говорило, похилене над книжкою, мов читало.

— На ринку, біля трамвайної зупинки. Я не могла його пізнати спершу.

— Змiнився так?

— Дуже. Знаєш, марний, одягнувся дивно, закутався. А найважлише вуси, через те я його не могла пізнати.

— І що ви говорили?

— Він казав, що шукає нас уже два дні й не може знайти. А я йому оповіла про наше нове мешкання.

— І?..

— Він нічого не сказав, а як побачив уже нашу кам'яницю, став прощатись.

Сестри замовкли, хоч думки їх кружляли коло одного.

— Я знаю, тобі жаль пана Хмелюка, — закінчила Марта. — Годі. Таке життя. Підростеш, то й зрозумієш. А тепер про те, що ти бачила його, не говори нікому ні слова. І мамі не зрадь.

Дівчинка не відповіла нічого. По хвилині вона залишилась сама в кімнаті, і ніхто не бачив сліз, що тихо капали на розгорнену перед нею книжку.

16.

Був Святий Вечір. Але даремно було виглядати першої зірки. Прекрасне, омаратдове, засипане зорями небо десь пропало безслідно, земля залишилась самотня, сумна, понура. Сніг сипався, мов з безодні, засипав вулиці, з-між домів виривався злющий, холодний вітер.

Міра обгорталася плащиком і напружено дивилася вниз вулицею. Нема їх, не йдуть іще... І сумно якось кругом. Тільки тут і там ясніє освітлене вікно, пройде хтось невідомий. А так замкнулись усі, при-таїлись у своїх житлах, затулюючи вікна, щоб непро-хане око не доглянуло ясніших, святвечірніх світел. У них теж закриті вікна, і ніхто й не догадається, як там сьогодні.

Дівчатко метнулося у браму, затупотіло, зби-ваючи сніг з черевиків, і стрілою понеслось угору сходами. У них, справді, ясно, радісніше. Прибрана ялинка красувалась, як пава, в кольорових ланцюгах і стяжках, обвішана сріблистими баньками, омотана золотим павутинням, засніжена. Цілий день приби-рала її. Марта наказала гарно прибрати, щоб Чор-ненко признав, як мило святкувати Різдво по-дав-ньому.

Мама вийшла з другої кімнати, несучи скатер-тину.

— Не йдуть іще? — запитала, застеляючи стіл.

— Ні. Я довгенько стояла, а їх нема.

— Може, Павло і не прийде. А все через тебе та твій язик. Ой, нерозумна ти, нерозумна...

Дівчатко благально глянуло, і мама замовкла, не договоривши свого невдоволення. Отак щоднини нагадують їй. Дістала вже вона за цю Фінляндію. А Чорненко, справді, тепер рідше до них заходить став, а зайде, то й не такий, як було, більше мовчить і на неї не звертає уваги. Справді, нерозумно зроби-ла вона тоді, заговоривши про Фінляндію. Чорненко ж буде женитись із Мартою по святах, недавно мама про те говорила. Так і треба, бо тепер війна, часи

такі настали, що вони самі пропадуть, ради собі не дадуть. А Чорненко людина гарна, pomoже.

Може, і так, може, Чорненко й добрий, — додумувала дівчинка, коли мати відійшла в кухню. — Але хіба винна вона, що якась неприхильність закралась у серце. Сказала так тоді, бо жаль стало вуйка Степана, яким ніхто не журиться.

Вуйко Степан. Він уже, мабуть, „там”, за кордоном, на якійсь чужій землі. Що робить він тепер? У кого йому святкувати Різдво на чужині? А гарний був вуйко Степан, такий... такий... Дівчатко й саме не могло збагнути, який він, і чому так вперто думає про нього, чому ніяк не може забути його... „Будь здорова, моя мала приятелько” — так таки й сказав, ще й жучка червоного почепив.

Хтось дзвонив, і дівчатко побігло відчиняти браму. Входила, нарешті, Марта, а за нею Чорненко. Він скидав свою смушеву шапку, струшував сніг з одягу, потім роздягнувся і став перед ялинкою.

Дівчатко збоку слідувало за кожним порухом на його обличчі. Може, запитає, хто це так прибрав, може, гляне... Але Чорненко не питає, він і зовсім не добачував Міри, аж Марта запитала:

— Гарна, що?

— Так.

— Бачиш, ось і по-давньому нашому звичаю, на Свят-Вечір... Але ти, Міро, іди помагай матері, — звернулася вона до сестри.

Дівчатко вийшло, заховавши в серці жаль.

— Бери ось, світи, — подала Марта Чорненкові запалену свічку. — Сьогодні всім робота, а це моя улюблена, ще з малих літ, ще з того часу, як наш

батько жив. Знаєш, мов казка пригадуються ті роки, мов сон. І чого не купував батько, які несподіванки не видумував!

Марта зупинилась у своїх спогадах. Чорненко позасвічував різнокольорові стовпчики, почеплені на галузках, і тепер стояв перед ялинкою з незагашеним вогнем у руці, дивний у своїй мовчанці. Марта дивилась на його легко похилену високу постать, задумане обличчя. Таким вона ще не бачила його. Може, це свічки в десятках тіней мерехтіли на ньому, і ожило воно, заграло всіми відтінками чуття. Щось трагічне було в ньому, суворе.

— Павле! — тихо проказала Марта, і коли Чорненко обернувся до неї, побачила, що на його очах мов блищали сльози.

— Чого, Марто?

— Сідай отут, на отоману.

— Сяду ще, — відповів Чорненко і не ворухнувся з місця.

— Тобі що? — стривожилась Марта.

— Нічого, — він присів біля неї і, дивлячись на палахкотячі свічки, проговорив: — Згадується теж минуле... справді особливий вечір.

— Так, Павле, бо це святий вечір, коли єднуються люди в великій любові. Важко забути ці хвилини...

— Так. Важко забути їх. І навіть те, здавалось, грубо притрушене попелом літ, знаходиш свіжим, ще міцнішим, ніж було передтим. Ти знаєш, так саме двадцять літ тому святкували ми... Я тоді учнем був. Дивне було оте святкування. То рід наш, рід, чи спорились, чи в незгоді жили, забувалось тоді все.

Зїздились... А в церкві, пам'ятаю, горіли свічки, мерехтіли. Мені теж дали держати свічку. Так ясно було тоді, так ясно, що до сьогодні ту ясність у душі бачу, хоч з того часу багато змінилось, хоч... — він урвав свою сповідь несподівано, шорстко, підвівся й заходив по кімнаті.

Та дівчина слухала, як заворожена, далі, вона мов чула в його неспокійній ході, в його кроках, як терпіла Україна, як стали ті роди розкуркулювати, як назавжди погасли свічки в церковці, розсипались, мов позападались під землю, тихі хатини, заорано межі. Як розбрелись роди безликою масою в задимлені міста, в хлібні фабрики-колгоспи, і вже ніколи не зійшлись, як людина стала малим, нікчемним нулем у страшному механізмі нового ладу.

— Ех, Марто, Марто! Яке безглузде стало життя опісля, — заговорив Чорненко, чуючи, що дівчина жде дальших слів. — Жорстоке стало життя. Ні про що й не думаєш, тільки своє існування захищаєш... Ти знаєш про мою маму і сестру. Але де мій батько, де брат? — питає. Навіть тобі не сказав я досі про те. Батько, дужий, статочний, на двадцяти десятинах хуторянин. Розкуркулили. Таки рідний зять, старшої сестри чоловік, розкуркулював, на сором, забираючи все в колгосп, де великою шишкою став. Оцього й не пережив батько...

А брат? Ми мусіли відмовитись від нього, ми навіть не згадували його, немов він і не жив. Заслали на десять літ. Сім уже пройшло. І про все те мовчи. І так кожний, так тисячі родин. Ось, я навіть тобі боюсь говорити, лякаюсь, не знати чого, хоч ми тут лиш двоє, і хіба можу не вірити тобі?

— Можеш, Павле, можеш вірити... — пригорнулась дівчина. — Ах, я довго ждала, щоб ти заговорив так, як сьогодні. Щоб сказав про все, що в тебе на душі. Щоб дав заглянути в найдальші куточки серця. Щоб я знала тебе, як саму себе. І хоч ми знаємось уже довго, а все ж досі щось стояло між нами, якісь невидимі кордони, щось чуже, що хвилює, нівечить усяку дружбу, гасить почуття, заглушує щирі слова. А це мука...

— І так само, Марто, почувають себе мільйони громадян нашої „щасливої” батьківщини. Не маєш ні друга, ні приятеля, навіть у родині мовчиш. О, мовчати треба, це я знаю як учитель. Гидко, коли згадаю, як іноді навіть діти обвинувачували батьків, переказували розмови, вислови, засиляли просто в тюрму. І ось тепер усі щасливі вже, всі вдоволені, ніхто не нарікає, не поскаржиться. Усі хвалять, прославляють і оплескують все те, що ненавидять усім серцем, що плюгаве, принижуюче. Говориш на чорне, що воно біле, своєму другові говориш, і він приймає і переконує й тебе про те саме. А хотів би діяти інакше, — пропадеш. Дехто тут ще цього не розуміє, але швидко розчовпає.

— Ах, Боже, навіщо ж тоді таке життя? — запитала дівчина.

— Навіщо? А що поробиш? Мільйони було таких, що не годились, і пропали. Живеш тільки надією. Ех, ні, я таки вірю, що приходить пора всьому, прийде небаром кінець. Уже все зрушило з місця. Коли я йшов на захід, коли переступив Збруч і штовхнув ногою перекинтий кордонний стовп, я відчув, що це початок кінця нового ладу, що вже ніколи не

вдасться тій кліці вдержати народ у залізних кордонах тієї тюрми. Швидше чи пізніше надійде буря, змете цей жахливий лад, цю систему брехні й найстрашнішого визиску. Тоді... тоді можна буде зажити вільно. Але до того часу... — він замовк і дивився на Марту, немов злякався раптом цієї близької людини, немов бачив її кволість. Та й чи розуміє вона те все, чого не пережила? Вона ж наївна, відверта... панянка.

— Марто, — проговорив він майже благально. — Марто, ти відверта й не завжди обережна в словах, у розмові з людьми. Ти призвичаєна діяти, як це було можливо тут. Але хіба тепер ти не хочеш для нас обоїх нещастя? Ти не проговоришся?

Дівчина пригорнулась зворушено.

— Боже, який справді жах жити в такому світі. Ти мене лякаєшся?! Мене? — гляділа йому в очі з любов'ю і тією безпосередністю, що зроджується, коли думка їхня вже одна, коли немає між ними таємниць, коли їхні душі поєднались.

— Добре, Марто, добре, я вірю тобі, — пригорнув він її.

— Я ось одержав листа, — почав він згодом, дещо ніяково. — Я писав про тебе мамі. Тут вона тебе вітає, рада бачити в нас. Тепер зима, їхати холодно. Але на весну поїдеш таки, поїдем обое...

— „На Україну далеку” — притакнула дівчина розміряно словами пісні...

З кухні вносили страву. Міра йшла попереду з тарілками, віддувши ображено губки, не дивлячись на Марту й на Чорненка.

— Одна, дві, три, чотири, п'ять, — розкладала вона тарілки на обрусі, відраховуючи вголос.

— О, а п'ята кому, школярко? — засміялась Марта. — Почисли краще, скільки нас. Мама, ти, Павло, я. А хто ж п'ятий?

— П'ятий? — дівчина дивилась на сестру якось особливо поважно, картаюче. — Забула ти? Забула! Душам добрим та всім, хто не може сьогодні з нами бути тут.

Вона обернулася й вийшла діловито, зовсім не турбуючись, що скаже їй сестра.

— Подякуймо, що Бог благословив нас сісти разом, — заговорила мама, коли вже все було готове.

Вона перехрестилася й стала шептати молитву. Чорненко підвівся з отомани й мовчав, схиливши голову, молився без слів.

— Сідай, Павле, там, де звичайно батько сідав, — попрохала мама.

Чорненко вклонився й поволі підходив на своє місце, сів. Всі взяли за ложки. Але в цю хвилину обіззався дзвінок, потім вдруге.

— Хто ж то до нас тепер? — зачудувались усі й ждали, коли повернеться Міра, що побігла відчиняти браму.

Дівчатко збігло вниз сходами, схвильоване відчинило двері. Вітер удерся всередину, злющий, нагальний, надворі лютувала сніговія, густа, непроглядна. На сходах перед брамою стояв хтось у довгому пальті, з піднесеним коміром, голова закутана, обличчя не доглянеш.

— Ви... до кого? — злякалась Міра незнайомого.

— То ти, Міро? — почувся голос.

— Боже! — дівча затремтіло, почувши його. — Хто ви?

— Не пізнаєш? Це я, Міро.

— Вуйко Степан! Ви? — дівчатко кинулось йому на шию, обнімаючи з радості. — Ви таки прийшли, таки вернулися. Я була певна цього. Ходіть, ходіть.

— Пожди, я не можу так. Є хто у вас чужий?

— Нема.

— Напевно?

— Ні, ні. Всі свої. Ходіть, ходіть, бо ще хто підгляне.

Вона вела його вгору сходами, широко відчинила перед ним двері до кімнати. Хмелюк зупинився біля порога, мов осліплений ясністю світла. Він увесь був засніжений, сніг покрив білим шаром його одяг, навіть обличчя, здавалось, замерзло.

На порозі перед ним, схопившись від стола, стояла мама, біля неї Марта, позаду Чорненко. Стояли, мов вражені несподіваною появою, мов не пізнавали нового гостя.

— Роздягайтесь, вуйку! — заметушилась дівчинка, зрозумівши, що щось не гаразд із тією мовчанкою.

— Боже, то ви, Степане? — підійшла тепер мама. — Що то з вами? Роздягайтесь, ви певно зовсім замерзли. Ми якраз сідали до Святої Вечері, ось, просимо...

Вона немов хотіла допомогти йому роздягнутись, а він стояв, не відаючи, що почати, вп'яливши очі в ту чудову пару, що непорушно стояла перед ним. Чорненко у чорному вбранні, високий, може,

товстіший, як передтим. Обличчя таке повне, мов точене, що в ньому не додаси ні рисочки. Марта біля нього, йому ледве по плече, теж чорнява, ще мов краща, як була. Так це ота дівчина, що наповнила собою все його життя останніх місяців? Та сама, що снилася серед кошмарних тюремних снів, ввижалась у нових зустрічах, що для неї заризикував відлучитись від групи і прийшов сюди, де на кожному кроці міг попастись і пропасти? Прекрасна пара. Прекрасно влаштувались уже, розживаються.

Він глядів, прижмуривши очі, мов від нестерпної ясности святочно прибраних кімнат. Ніби не довір'яючи собі, переглянув обстанову й заговорив якомсь зломано, понуривши голову.

— Ні, спасибі. Годі. Я піду собі.

— Та що ви? — здивувалась мати.

— Вуйку, — шепнула Міра й собі, не знаючи, що далі діяти.

— Ні, ні. Вибачте. Ви не розумієте мене, не знаєте, як почуваюсь у цій хвилині. Ах, що я дав би, щоб сьогодні не приходив сюди, не побачив цього всього, щоб, десь за кордоном скитаючись, міг думати про своїх давніх знайомих, як думав до сьогодні, щоб не бути свідком того, що є тепер . . .

— Чого саме? — запитала Марта, підійшовши ближче.

— Чого? Отого всього! Чиє воно? Чиєю кривдою здобуте? Як гидко. Зрада кругом, продажність. Одні в мундирах вислугуюються явно, всякі Морози; я бачив їх, я розмовляв з ними, весь край кишить од них, дрижить зі страху перед їх терором. А другі хитріші, отак, передягнувшись, єдинокровними брата-

ми прикидаються, щоб у саме серце закрастись. І серця розкриваються перед ними, а надто жіночі, оті розкриваються самохіть, з оп'янінням і з тим захопленням, з яким дехто восени зустрів "визволителів". Не пізнаєш людей, недавніх ідеалістів, патріотів. Ради вигоди, користи забули про все.

— Боже, які ви... засліплені — прошепотіла дівчина, коли Хмелюк закінчив свою мову.

— Я? Засліплений?

— Так, ви. Ви глибоко зневажаєте мене, хоч повинні не так віддячуватись. Ви знаєте мене гаразд із нашої першої зустрічі. Нехай. Нехай я стала у ваших очах продажна, пустоцвіт. Мені здається, що не маєте підстав до таких клевет. Але оця людина, але Павло... — вона звернулась до Чорненка, що мовчав насуплений, гнівний — чи ви, пане Хмелюк, знаєте, що справді думає ця людина, чого прагне...

— Марто, кинь! — перепинив її гостро Чорненко, поступивши кілька кроків уперед. — Кинь, говорити нічого, без толку все!

Марта вмовкла, вражена гостротою Чорненкових слів.

Тепер вони стояли один проти одного. Хмелюк і Чорненко стояли, важко дишучи з хвилювання, ледве здержуючи слова, страшні, зневажливі; стояли чужі один одному, хоч однієї землі сини, однієї мови, і бачили один на одному чужі мундири, чужі тавра.

Ось на тому гордому лобі салдатська, червоноармійська шапка, а кривава п'ятикутня зірка горить-горить, здається, і тепер вона вїлась і випалила пляму на високому білому чолі: совет!

От теж почвара. Багато краще йому було в поль-

ському мундирі, — ріжката шапка, ворона на ній обскубана, почеплена над дашком. А в рухах, у всій по-статі, в словах стриманість, підступність, польська облуда й нещирість, розрахованість... І нікчемність. Поляк!

— Я справді не бажаю говорити з вами, — сказав Хмелюк, поправляючи шапку.

— Я теж.

— Боже мій! — Марта стала між ними, благально дивлячись то на одного, то на другого. — Схаменіться! Що ви говорите, що ви робите? Ви вороги? Зовсім як два найзапекліші вороги-чужинці. Павле! Степане! Я молю вас. Це все непорозуміння. Ви не знаєте дійсно один одного і тільки тому така чужість між вами. Ах, коли б ви обидва знали, що криється у ваших серцях, які ваші найтайніші думки. Я знаю їх, бо знаю однаково вас обох. Ви одне думаєте, одного хочете, одне ненавидите і за одне і те саме готові пожертвувати всім. Не ви вороги між собою, а ваш ворог — наш спільний ворог один, від нього ми всі пропадаємо. Бо брати ви, а хтось інший гнобить вас, різнить, ділить, направляє одного на одного, розкидає світами, нищить найкращих, тих, що пізнали правду, що знайшли шлях до поєднання і визволення. Ви гляньте, що діється тепер у нас, у місті, по всій країні... хто панує, а хто... — Вона не докінчила своїх слів. У цю хвилину задзвонив дзвінок, гнівно, мов розривав мережу палких, переконливих слів дівчини.

Усі зблідли, злякались.

— Хто б то? — питала стривожена мама.

Міра бігла вниз сходами відчиняти. Її мале серденько билось сполохано. Сумно було після щойно

перерваної розмови. Таке все поплутане, недоладне, таке життя... Вона припала личком до матової шибки в брамі, та крізь неї годі було добачити, хто це там. Вона вже намірилася вкладати ключ у замок, коли в ту хвилину в браму загримали кулаки, чоботи.

— Аткрой! — почула дівчина крик, і це одне слівце заморозило їй кров у жилах. Нечутно стала скрадатись сходами нагору.

— НКВД! — скрикнула, влетівши в кімнату. — Добиваються в браму.

Секунду все стало закам'яніле, потім зчинилась безглузда метушня. Хмелюк витягнув захований під полою револьвер, лаштуючись стати проти дверей.

Але Чорненко підійшов до нього і поклав свою руку на зброю.

Хмелюк остовпів з несподіванки, потім вирвав зброю і націлився в Чорненка.

— Он як! Уб'ю!

— Ви збожеволіли, — проговорив Чорненко здавленим голосом. — Ховайтесь куди. Мерщій.

— Як?

— Ідіть. У кімнату. Тут буду я, ідіть уже, — він поштовхнув Хмелюка до другої, неосвітленої кімнати, зачинив двері, замкнув. Потім прикляк біля ялинки і швидко пересунув її перед закриті двері. Тривожно затремтіло віття, замиготіли свічки, рясно скапавши і заспокоїлись, загоріли ще ясніше, немов нічого й не було.

— Сідаймо до столу, — скомандував тепер Чорненко.

Була крайня пора, бо в той момент відчинились двері і на порозі став енкаведист. Він розглядався

бисто кругом. Його зір зупинився довше на Марті. Дівчина здригнулась. Вона знає цю людину, десь бачила її. Ах, гарячий рум'янець залив їй обличчя. Та це той самий, що допитував її так брутально на станіці міліції, коли прийшла шукати Хмелюка.

Енкаведист засміявся беззвучно. За ним увійшла бліда, перелякана Міра. Біля неї ступав другий енкаведист, потім якийсь літній уже червоноармієць. Енкаведист вів Міру за руку, допитуючись вперто:

— Чому не одчиняла швидше? Ну, чому?

— Кажу ж, ключ забула, — повторювала дівчинка.

— Ключ забула . . . ти . . . ти, — він випустив її руку і вклонився церемонно господарям.

— З вечерею! Ну, і ви, товаришу Чорненко, таки тут, значить, усе гаразд. Да-а, — додав він загадково. — Не пізнаєте? — засміявся, запримітивши, як Марта силкується пригадати, звідкіля знає і цю людину: — Мені здається, ви жили передше не в такій хорошій квартирі, а десь в іншому кварталі, в підвалі.

Марта згадала. Та це ж отой самий енкаведист Мороз, що заходив тоді до них, коли пропала Міра, полавши на НКВД. Той самий. Мама з ним тоді ходила, багато балакали по дорозі.

— А тепер у вас хорошо! — говорив Мороз, розводячи руками. — Йолка*) хороша, хороша. І привітно, тепло. Як у справжніх буржуїв колись бувало. Хорошо устроїлись. Не те, що ми, Альоша, — звернувся він до довгоногого, що не зводив очей з Марти.

— Да-а! — potwierдив Альоша. — Очень пріятно здесь, очень пріятно.

---

*) Ялівка.

— Живуть люди, а ми як собаки в таку хугу шляємось по ділам, — тут він звернувся знову до червоноармійця, що досі стояв мовчки.

Червоноармієць встромив руку в кишеню, мов лагодився вийняти щось, та Мороз зупинив його рухом руки, закінчуючи загадково фразу. — Вот таке воно діло.

На хвилину розмова увірвалась, і страшно стало в тій мовчанці. Чого хочуть ці люди? Чого прийшли вони? Невже вслід за Хмелюком? Невже зараз почнеться обшук і катастрофа? Але чого вони хочуть? Чого цей червоноармієць?

— Та сідайте до столу, — промовила добродушно мама, і ці слова розсинали напружену атмосферу.

— О, спасибі, матушка, — посміхнувся Мороз і тут же, глянувши на стіл, додавив: — Ну, справді у вас одне блюдо*) більше. Для кого це?

— Такий звичай у нас, — заговорила Марта, витримавши гострий погляд Мороза, що пронизував усіх допитливо. — Це для добрих духів та всіх добрих людей, що в той час трапляються в дім.

— Добрих людей? Да-а... А ми які? Добрі то? — підвів Альоша біляві брови й підморгнув насмішкувато. Його очі миготіли дикою, брудною жагою. Обличчя дівчини вкрилось гарячими рум'янцями. Ось підніметься зараз і скаже щось нерозумне, щось зневажливе. Але Чорненко здавив її непомітно за руку й заговорив сам, заговорив зміненим, мов чужим голосом.

— В чом дело, товариші?

---

*) Тарілка.

— Да, в чом дело? — Мороз похитувався уже знову весело. — Хороша з вас пара, хороша. Одружились уже?

— Нет, — заперечив Чорненко.

— Шкода. А дівчина як золото. Правда, Альоша?

— Красіва, красіва, — повторив Альоша, хитаючи головою й посміхаючись.

— Молодець товариш Чорненко, що таку підшукав, — продовжав Мороз. — Заходив я колись до вас, знаю децо. Ловко серце дівоче звоював, конкурентів одгонив. Були ж конкуренти, що? Мені здається, один такий бував, охвіцерик. Де ж він тепер?

— Який охвіцерик? — перепитав Чорненко.

— Ну, от такий. Даремно дурака валять, — сказав Мороз. — Хорошо знаєте. У міліції був, до вас заходив. Такий, такий... хорош... Мені здається, що він навіть сьогодні у вас був, — проговорив він, перебігаючи очима по всіх.

Холодом повіяло від цих слів, мов у кімнату прорвався ледяний подих зими. Вони знають усе, вони тільки граються. Зараз буде всьому кінець. Вони йшли Хмелюковими слідами, вони чатували, не скриєшся. Зараз доберуться до другої кімнати, може, впадуть стріли, трупи, щось страшне буде. Боже! Марта згадала лячну ніч, коли Хмелюк уперше забіг до них перед погонею, сховався від смерти, потім мусів тікати. Тоді забирали її польські вояки, били маму прикладами крісів, багато горя було, багато лиха. Ця людина вперто, злощасно вплутується в її життя, і ось зараз переплутає його, знівечить до основ... зараз... Вона спам'яталась, бо Міра гляділа на неї, притиснувши долоні до обличчя, гляділа, як давно, з благанням і певні-

стю, що Марта врятує все, як завжди бувало в важкі хвилини, що врятувати можна, що треба боронитись, не піддаватись, не гаяти ні хвилини.

— До чого ви це говорите? — запитала вона Мороза. — Ви знаєте прекрасно, що він не може заходити до нас, він уже довгі місяці не був у нас, бо він у тюрмі.

— У тюрмі? — повторив, протягаючи склади, Мороз. — Ах, да! Жаль!

Він ще глядів недовірливо, насторожено, і лише вигляд мами мов заспокоїв його. Мама, склавши руки як до молитви, дивилась на нього вогкими очима, її голова хиталась, мов притакувала, потверджувала Мартині слова, а уста ворушились беззвучно. Так беззвучно, мов закам'яніла, шептала вона молитву.

— Жаль, — повторив Мороз, змінивши позу. — Жаль, товаришу Чорненко, що... ви... не поспішили одружитись. Тепер... — він хвилину любувався Чорнєнковою мукою непевності. — Воєнкомат чогось хоче від вас. Шукали вас сьогодні, двічі посланець бував, бо діло пильне, але вас на квартирі важко застати. Діл у вас багато, мабуть, знайомств багато всяких. Да... От звернулись до нас, щоб допомогли відшукати вас. Звичайно, помогли, а ще коли при цьому можна поглянути, як старі знайомі живуть, як їм ведеться. Да. Пожалуста, кончайте своє дело, — звернувся до червоноармійця.

Червоноармієць подав Чорненкові папір, без слова. Чорненко розклав його мертвими руками. Він знав уже, що там написано. Так он що воно: його призивають, призивають негайно в армію. Ще сьогодні опів-

ночі йому треба виїхати... Очевидно, фінляндський фронт.

Папір задрижав йому в руці, Марта відібрала його.

— Призив, що? — заговорив Мороз якось, ніби добряче, ніби жалів. — Не порадиш. Родина*) зве. Хто показав, як стійко вміє захищати інтереси советської влади тут, хто не дав омотати себе в сітку зрадників, шпигунів і ворожих агентів та недобитків націоналістичної інтелігенції, той тепер піде, щоб вірно і стійко захищати кордони советської родини. Я не сумніваюсь, що ви, товаришу Чорненко, зробите це найкраще, навіть ордена одержите за свою хоробрість. Да-а. Мені здається, там не важко ордена одержати... хорошого. Правильно, Альоша?

Альоша блиснув білими зубами. Він сміявся й не зводив очей з Марти, що оце підвелась, ледве здержуючи слова і сльози. Павло теж вийшов з-за столу.

— Нічого, мамо, — звернувся він до мами, що, не розуміючи нічого, зупиняла його. — Призив одержав в армію. Мабуть, у Фінляндію, — і при цьому він глянув на мить на Міру. Дівчинка затремтіла, опустила очі і, розплакавшись, вибігла з кімнати.

— На фронт. Господи! Та це ж певна смерть, — проговорила мама.

— І чому, чому іменно його призивають? — питала Марта. — Він же працює...

— Да, працює, — підтвердив Мороз. — Тому подобався.

— Кинь, Марто, — зупинив Чорненко дівчину. — Діло ясне, нічого питати, — і він став одягатись.

---

*) Батьківщина.

— Хоч з'їж що! Боже! — мама стояла біля накритого стола, де холонула святвечірня страва, і не розуміла нічого з усього того, що діялось.

— Ніколи їсти, часу мало, — говорив Чорненко. — Прощайте. Може, ще побачимось колись. Спасибі вам за все, спасибі, мамо! І ти, Марто, прощай, — звернувся він до дівчини й зупинився, немов аж тепер усвідомив собі, що оце кінець, розлука, що вже, може, ніколи не побачить її, що всі пляни, всі сподівання, все життя обривається стрімкою стіною. Перед ним фронт, де впадуть тисячі, гнані серед лютих морозів на укріплення, перед ним прірва... куди шлють його свідомо, доцільно, саме за те, що так подружив із тією родиною, що захотів жити і для себе...

— Марто, — заговорив він тихіше й узяв її за руки, пригорнув. Їхня розмова стала нечутна.

Червоноармієць закурював цигарку, окутав себе їдким димом і мовчав. А енкаведисти сиділи на стільцях біля стола і ждали, роздивляючись. Альоша насвищував при цьому стиха якусь бойову. Мороз дивився на розмовляючу пару і раптом, ніби легко приспівуючи, проговорив:

Коли розлучаються двое,
За руки беруться вони
І плачуть і тяжко ридають,
Без ліку зітхають, сумні...

М'який, ліричний голос закрадався в саму душу, хвилював до глибини і, здавалось, Мороз — не Мороз, — не енкаведист, а щира, співчутлива душа.

Мама розплакалась голосно, похилившись біля стола.

— Годі! — сказав раптом різко Чорненко, обернувшись.

Мороз перестав підспівувати, ніби здивовано й ніби з жалем дивлячись на Чорненка.

— Ідемо вже.

— Да, пайдьом, — підтвердив Мороз. — Пайдьом, Альоша, што? Пайдьом в путь-дорожку дальную...

— це насмішкувато вже. — О, і дівчина проводить. Це справді зворушливо, хороше, це з любови. А ви, матушка, не журіться, от-от вернеться він з орде-ном... Дак пашлі.

Усі підійшли до дверей. Чорненко зупинився в кухні, немов кого шукав.

— Міра! Боже мій, а де ж вона? — ахнула й мама, догледівши, що ніде її нема.

— Здоровіть її, — сказав Чорненко вже з порога. — Нехай за те напише до мене колись листа. Бувайте.

**
*

Дівчатко стояло на сходах біля вікна, схлипуючи.

— Міро, то ти? Бійся Бога, чого ж ти втекла? Що ти робиш?

Дівчатко не озвалось, і мама пригорнула його тепло, втихомирюючи. Поволі сходили обидві в хату. Страшною пусткою віяло по кімнатах. На столі захолола святвечірня страва, і свічки на ялинці позгасали, тільки кілька ще блимало сумно між прибраним віттям.

— Боже! — зойкнула мама, схрестивши руки. — Забрали. Пішли.

— А... а вуйко Степан? — запитало боязко дівчатко, все ще не знаючи, де він скрився.

— Цього Бог хоронив. Вони і його шукали. Якби додумались, був би вже кінець усьому.

— А де він?

— У спальні.

— Ах, — дівчатко аж тепер зрозуміло. Воно метнулось відсувати ялинку, але ця не вступалась, стояла непорушно, мов вірний сторож на стійці, хоч небезпека вже минуло.

Дівчатко просковзнулось попри ялинку, відімкнуло двері, відчинило й злякалось. У кімнаті було холодно як надворі, у відчинене вікно вдирався вітер. Невже вуйко втік крізь вікно? Ні, він стояв кілька кроків перед нею з револьвером у руці.

— Це ти? — запитав, перевівши дух. — Я думав, що вже приходить кінець усьому, лагодився стріляти. Ну, що там?

— Вже нема нікого. Пішли. Ходіть.

— А де ж Марта? Де Чорненко? — запитав він здивовано, бачачи одну тільки маму.

Йому відповіли не зразу. Мама розплакалась, а дівчинка понурила голову.

— Пішли.

— Куди?

— Чорненка забрали.

— Чорненка? НКВД? Як? Чорненка? — питав Хмелюк остовпілий. — Чому?

— Призвали його в армію. На Фінляндію. Марта пішла проводити його, бо ще вночі мусить відїхати.

Хмелюк стояв онімілий, мовчав, ніби чужий серед цього моря людського горя.

— Так, — заговорив він згодом. — Тепер розумію все... Я піду вже, а то лихо наведу ще більше. Іди,

Мірочко, поглянь, чи не підсівся хто на вулиці. Але обережно.

Дівчатко хитнуло голівкою, накинуло плащик і вибігло з хати.

— Ви знаєте, — говорила мати, — ця дитина мов прочувала, що ви прийдете до нас. Тільки й про вас заводи́ла розмову, випитувала... А Марта... такі ті мої діти, обидві тепер, у такий час, а я сама... Павло — добра людина, вони тому й забрали його. Павло як рідний був, зжився з нами, а таких вони не люблять. Забрали... Вернутись звідти важко буде, уже й не знаю, чи побачимо його... А ви? Що то з вами?

— Я якось вирвався з рук. Тепер одне лишається: іти туди, куди пішло вже багато народу, де, може, інший світ.

— Щастя, Боже, щастя, Боже, — шепотіла мама. — Може, так і найкраще для вас, може, те все зміниться, тоді вернетесь...

У дверях стала Міра, задихана, щічки зарум'яніли від морозу, а гострі, живі очі гляділи з вижиданням.

— Як же там?

— Нікого нема. А сніговія така, аж страшно.

— От і добре. Проведеш ще трішки, — підвівся Хмелюк.

— Та пождіть ще. Може, небезпечно. Та й Марта вернеться.

— Марта? — він справді завагався, але тільки хвилину, і здивувався собі, як це ім'я стало йому несподівано байдуже, як нема навіть бажання зустрінутись ще раз. Ні, він хотів би ще зустрінутись, сказати кілька слів. Але... — Ні, здоровіть її. А мені ждати тут ні-

чого, хіба лиха діждешся. Прощавайте. Дуже-дуже дякую вам за опіку й допомогу. Простіть, що стільки турботи вам наніс, що все так склалось, — він прощався, мов з рідною мамою.

— Готова, Міро? Ще раз послужиш мені трішки.

— Готова, вуйку.

— А вертайсь зараз, дитино.

— Я зараз, мамо, тільки на вулицю вигляну ще.

Внизу в темному коридорі Хмелюк притаївся біля брами й ждав.

— Можна? — запитав дівчинку, що виглянула в браму.

— Можна.

Їх охопила сніговія, закрутила, забила снігом в очі, але дівчинка попровадила сміливо вгору. Ось не стало домів, вулиця перетворилась у засипану снігами дорогу кудись поза Кайзервальд. Праворуч у китловині лежало місто, невидне, потонуте в снігу, а попереду маячів нерозгаданий, сирій простір.

— Міро, ти вертайсь, уже далеко зайшла. І мама хвилюється, — зупинився Хмелюк, глянувши в сіру стіну перед собою.

Дівчатко спинилося й він отулив його полою плаща від вітру. Видалось йому вищим, немов це вже не дитина, не хисткий підліток, а доросла дівчина.

— Я б ще трохи провела вас, Степане, — заговорила вона якось особливо, але він не запримітив того, він слухав її голосу, що нагадав йому чийсь такий подібний.

— Ти, Мірочко, здорови Марту, — заговорив він. — Скажи їй... що я зрозумів правдивість її слів. Я не

суджу вже її, тільки бажаю, від щирого серця, щоб вернулась дорога їй людина, щоб пережила щасливо все. Тепер... знаєш, коли б я зустрівся з Чорненком, я подружив би з ним, як з рідним братом. Бо однакова наша доля... так, тепер бачу. Фронти і смерть за чужу справу... Сибір... тюрми... Або, щоб вирватись із лабет, замість рідної землі, холодна чужина. Так бувай здорова і ти, моя мала, вірна приятелько.

Він пригорнув її міцніше.

— Забудеш вуйка Степана?

— Не забуду.

— Не забудеш? — він немов сміявся, ніби радів. —

Так будь здорова, — стиснув він малу долоню.

Він пройшов кілька кроків і озирнувся. Дівчинка не рушила з місця.

— Мірочко, іди вже, а то замерзнеш! Іди, дитино, — він повернувся до неї, нахилився й ніжно пригорнув.

— Мірочко, що з тобою? — він відчув, як тремтіла її хистка постать у його обіймах. І раптом вона обвилась руками довкруги його шиї й поцілувала просто в уста, якимось нагально й безтямно.

— Мірочко! — шепнув оголомшений Хмелюк, але дівчина висковзнула вже з його обіймів і швидко побігла.

Хмелюк стояв, аж поки її постать не зникла в сіриві, потім обернувся й пішов прямо в засипані снігами поля. З усією нагальністю розгулявся кругом вітер, бив холодним снігом в очі, морозив. Але тепла, що ще щеміло на Хмелюкових устах від несподіваного, хвилюючого цілунку, згасити не міг.

І щось тепле ворухнулось у душі від згадки про

це прощання ще й тоді, коли після небезпечних, виснажливих маршів, скупавшись у ледяних хвилях кордонної річки, станув в обмерзлій одежі на другому березі, коли оглянувся ще раз на той бік, де майоріла в пільмі покинута рідна земля, тепер примарна Країна Советів.

К І Н Е Ц Ь

Ваші зауваження про цю книжку просимо посилати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

НА РОЗБУДОВУ

„КЛЮБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ”

прислали свої пожертви з нагоди Великодня 1951 р. до дня 10 травня ц. р.:

По \$25.00: Вп. Д. Микитюк, Вінніпег, Ман.

По \$20.00: Вп.: О. Золотенко, Каракас, Венезуеля; П. Химич, Нью Йорк, ЗДА.

По \$16.00: Вп. А. Залісецький, Монреал, Кве. (збірка).

По \$10.00: Вп.: В. Короташ, Гільквест; А. Суслик, Монреал, Кве.; І. Трембач, Ньюарк, ЗДА; З. Кульматицький, Філадельфія, ЗДА.

По \$9.00: Вп. В. Кутний, Скрентон, ЗДА.

По \$5.00: Вп.: П. Ухач, Торонто, Онт.; І. Петришин, Ст. Кетеринс, Онт.; І. Скляренко, Лондон, Онт.; Анастасія Теканюк, Батавія, ЗДА; М. Дзяба, Ляшбирн, Саск.; С. Сивак, Вінніпег, Ман.

По \$2.00: Вп. І. Гриза, Вінніпег, Ман.

По \$1.50: Вп. Т. Обновлений, Торонто, Онт.

По \$1.00: Вп.: І. Безпалко, Грінок, Онт.; Г. Пашко, Левак, Онт.; І. Смоляк, Монреал, Кве.; М. Ващук, Геффорд, Саск.; М. Лебедь, Монреал, Кве.; Д. Хрінь, Вервуд, Саск.; О. Мотник, Чіенне Велс, ЗДА; Д. Гамкало, Едмонтон, Алта.; Т. Рибка, Чікаго, ЗДА; Л. Медицька, Лейквуд, ЗДА.

По \$0.50: Вп. А. Бішик, Пайн Портедж, Онт.

Висловлюємо щирю подяку жертводавцям за їхню допомогу для розбудови українського друкованого слова.

Черговий виказ пожертв проголосимо в наступному випуску КПУК.

„Клуб Приятелів Української Книжки”.

